

R. J. SPITZ

E^{en}
REST

keert weer....

ASPECTEN

VAN NA-OORLOGSCH

JODENDOM

EEN REST KEERT WEER....

EEN REST KEERT WEER

ASPECTEN VAN NA-OORLOGSCH JODENDOM

DOOR

R. J. SPITZ

AMSTERDAM 1946

JOACHIMSTHAL'S
BOEKHANDEL, UITGEVERS- EN DRUKKERIJBEDRIJF N.V.

„Ik ging aan u voorbij, en ik zag u, wentelend in uw bloed, en
ik zeide tot u: in uw bloed, leef! Ik zeide tot u: in uw bloed, leef!

Ezechiël XVI :6

INHOUD

Ten Geleide	9
I. „Mijn broeders zoek ik”	11
II. Wegwijzer der Dolenden	17
III. Renaissance der Joodsche Religiositeit	29
IV. Vlammeende Jeugd	56
Uitgeleide	84

TEN GELEIDE

Het is de opwekking van een van mijn jonge Amsterdamsche vrienden, actief in de Zionistische jeugdbeweging, die mij aan het schrijven zette van deze kleine kroniek van bevindingen en bezinnigen aangaande een veertiendaagsch verblijf temidden van de zoo heerlijk geslonken Joodsche gemeenschap van Amsterdam.

Wellicht dat de lezer iets heeft aan de indrukken van een, die betrekkelijk buiten zijn kring en dagelijksche zorgen staat; immers, vreemde oogen zien soms scherper dan de oogen die gewend zijn geraakt aan het dagelijksch beeld om zich heen — bovenal, als het oogen der liefde zijn.

Intusschen is de schrijver zich bewust dat deze impressies, en de wijze waarop zij vorm hebben aangenomen, ten zeerste subjectief zijn. Bovendien: rhapsodisch en zelfs aphoristisch, voor zoover zij slechts grepen zijn van datgene dat hem het naast ter harte ging; een compleet beeld te geven pretendeeren zij allerminst. Maar tevens beoogen zij meer dan een verslag der zichtbare dingen; zij willen óók den neerslag geven van Joodsche gezindheden en spanningen, van de problematiek der schamele resten van het Nederlandsche Jodendom. Als zoodanig hebben zij mogelijkerwijs eveneens waarde voor de kleine brokstukken der Kenéseth Jisraël buiten Amsterdam en wellicht ook voor sommigen, die niet tot de Joodsche gemeenschap behoorend, haar worsteling om stoffelijk en geestelijk zelfbehoud met een warm hart gadeslaan.

* * *

Er zijn verscheidene maanden verlopen sinds ik mij aan het schrijven zette van deze opstellen; velerlei andere werkzaamheid en allerhande stoornis vertraagden den arbeid en zijn voleindiging. En ook de weg van de studeerkamer naar de drukpers was, door verschillende omstandigheden, met oponthoud bezaaid. Ik geloof niet, dat dit ten nadeele der leesbaarheid zal blijken. Het verschaft, bij een finishing touch, de gelegenheid afstand te nemen van de eerste felle bewogenheid, wat de objectiviteit van indrukken en beschouwingen ten goede moge komen. En anderzijds schonk

het de mogelijkheid van actualiteit tot op den dag der voltooiing.¹⁾ Maar helaas: deze actualiteit betreft ondergeschikte punten, want nog bloedt de rest der ontkomenen uit de diepe wonden die oude vijanden haar hebben geslagen en nieuwe vijandelijkheid en onverschilligheid nog dagelijks toebrengen. Aldus, meent de schrijver, is zijn schriftuur nog geen mosterd na den maaltijd der smart en het ledigen van den lijdensbeker geworden.

R. J. S.

Juni 1946.

ערכ חג השבועות שנת
ו'דשיב לב אבות על בנים
ובנים על אבותם לפ'ג

1) Tusschen de voltooiing van het handschrift en de laatste correctie van de drukproeven verliep zooveel tijd, dat er gelegenheid was den snellen loop der gebeurtenissen op den voet te volgen en, zooals de lezer zal merken, den neerslag daarvan in de volgende opstellen, speciaal in de aan Palestina gewijde beschouwingen, een plaats te geven.

„MIJN BROEDERS ZOEK IK . . .”

„ . . . De stad, die rouw bedrijft —
 verwilderd, geschandvlekt, vereenzaamd;
 die rouw bedrijft: wijl zij haar kindren derft,
 verwilderd: zonder woningen,
 geschandvlekt: beroofd van haar luister,
 vereenzaamd: zonder bewoner.
 Zij zit terneder, 't hoofd omhuld . . .”

Pelgrimstocht Westwaarts . . . Naar de stad die eens 'Ier weëm bejisaël¹⁾ heette, „Hamehoellala” — de hooggeprezene — de stad vol volks die tot weduwe werd, van haar kinderen beroofd. Het citaat vloeit als vanzelf uit de pen, want het herdenken, gelijk het aanschouwen het deed, doet de oude Klaagliederen tot martelende, zelf-beleefde werkelijk worden en de melodie der smarten jammeren in hoofd en hart. Gelijk het U allen vergaan zal zijn bij het eerst aanschouwen en wellicht nog dagelijks vergaat. Want ónze wonden heelt de tijd niet.

Het lotgeval van den oorlog heeft mij verre van de oude moederstad neergeworpen en noopt mij voorshands tot verdere verblijf in een dubbel galoeth, hoezeer mijn hart bij u is en bij de taak die dit noodlotsuur der „kleine rest” van u eischt — een taak waarvan ik ten deele ben uitgesloten. En de bezwaren van een ontwricht verkeer deden het lang duren eer ik, na de bevrijding van het Westen en den terugkeer der „jether hapeletha,²⁾ eindelijk, eindelijk, mijn heimwee om met eigen oogen te zien, toch geheel zag in wat ik wist dat een smartelijke bedevaart zou worden. Maar het voordeel van dit uitstel was, naar ik meen, dat ik een eenigszins gestabiliseerde gemeenschap aantrof, die mogelijkheden biedt tot oordeel en prognose, méér dan een bezoek in de eerste, chaotische dagen van de wederkomst der ontkomenen zou hebben gedaan.

* * *

Het heeft geen zin hier te spreken over het leed dat ons allen gemeen is: het missen van dierbare familieleden, van oude

¹⁾ Een moederstad in Israëel. ²⁾ Het overschot der ontkomenen.

vrienden, van goede bekenden, van onze beste mannen en vrouwen die de harteklop en het stuwend brein van het Joodsche leven waren. Wij staren in het ledig en droefgeestig zwijgen is hun aller waardigste hespèd,¹⁾ nieuwe aandrift tot opbouwen de eerbiedigste hulde aan hun nagedachtenis, een spannen van alle kracht, waarin geen plaats is voor sentimentaliteit, tot redding èder sjeërith Jisraël²⁾ en tot de opbouw van haar veilige woonstede. En toch, telkens weer als wij aan een van hen denken of aan hen allen gezamenlijk, schiet in den geest een oud woord omhoog: Wee over hen die verloren zijn en niet meer gevonden worden! Maar dat is géén sentimenteële klacht; het is het klasieke, tot een eeuwig adagium van leed geworden kernachtig uitgeleide, waarmede een eindeloos geschonden gola³⁾ haar gevallen eerde.

* * *

De eerste gang van den pelgrim is natuurlijk naar de oude Jodenbuurt, waarover hij al zooveel vreeselijks heeft gehoord — zeker als deze pelgrim zelf een kind van het Ghetto is. Ook hier is iedere beschrijving overbodig na alles wat uw eigen oogen hebben gezien en wat ge aan realistische en van deernis en verontwaardiging trillende beschrijving hebt kunnen lezen. En met één woord laat het zich zeggen, het woord dat in zijn luttelē syllaben, beladen is met tweeduizend jaar tragiek en barbarie: **Choerban.**⁴⁾ Toch, en egoïstisch en egocentrisch als het klinken mag, zij het mij vergeven: één moment vlamt een helle vreugde op in het hart van den verslagen wandelaar: het ouderlijk huis staat daar, ongevend in zijn levendige, gouden-eeuwsche schoonheid. De verleiding om even binnen te wippen laat zich niet weerstaan en ook daar is de, bijna een halve eeuw geleden herstellende, oude luister ongerept. Maar de herinnering aan dit huis is niet alleen maar jeugdherinnering, de nostalgie van elk die ouder wordt, naar de dingen uit de kinderjaren — het is de heugenis bovenal aan een Joodsch huis, zooals er weinigen zelfs in de roemruchte Amsterdamsche kehilla⁵⁾ zijn geweest; een huis, malé thora, een beth-waäd lethalmidé chachamiem,⁶⁾ van den grauwendenden morgenstond tot lang na middernacht. En de blik die snel langs de muren glijdt, ontdekt met meer ontroering dan bij eenig vroeger bezoek, dat de niet-verjaagde Genius van Tenach⁷⁾ hier ook thans weer zijn intrek heeft genomen: in verpuurde schoonheid gevangen door Rembrandts etsnaald en teekenstift. Neen, zóó wonderlijk niet verjaagd, dat in de ruime zaal die eens tot huissjoel, diende, ter voorlichting van den bezoeker op een tafel de Bijbel ligt..... in vele talen Het doet het hart

1) Doodenklacht. 2) Israëls rest. 3) Diaspora. 4) Verwoesting. 5) Gemeente. 6) Vol van Joodsche geleerdheid, een huis van samenkomst der geleerden. 7) Het „Oude Testament“

deugd dat, tusschen verwoesting en doodsschaduw, in deze oude woonstee der Thora, de Roeach Hakodesj.¹⁾ Zijn eerezetel heeft behouden.....

En nauwelijks enkele honderden meters verder is er een nieuwe vleug van blijdschap. Hoog boven onttredering en puin uit, verheft zich, weidsch en statig.... de „Snooge”.²⁾ De pelgrim gaat onder het poortje door en betreedt een paradijs van rust langs de via dolorosa van schennis die zijn moede voeten zijn gegaan. De „Portugeesche plaats”, zooals de voorhof vroeger in goed Joodsch-Amsterdamsch placht te heeten, met zijn vriendelijke, lage huisjes aan drie zijden, met blinkende, groen-geschilderde deuren en de kleine vensters in helder-geverfde, evenwicht-fraaie kruis-kozijnen, ligt daar als een droomend pleintje in een stille oud-Hollandsche stad. En aan de vierde zijde prijkt de Snooge in ongeschonden pracht. Ook van binnen, zooals een later bezoek leeren zal: aan den adel van dit afzonderlijke Héchal en Theba,³⁾ aan de mystieke, onuitsprekelijk-plechtige sfeer die huist onder deze hooge gewelven waar Rembrandts clair-obscur tot leven schijnt ontwaakt, als in den aanschemerenden avond de gouden tintellichtjes der kaarsen ontvlammen, is geen haar gekrenkt. Maar het is, hoe puur van schoonheid ook, stoffelijk hulsel: als ge een Sjabbath morgen-dienst bijwoont met amper dubbel minjan en Tedesken met mitswoth⁴⁾ vereerd, bekruipt ook hier u de rilling van: Choerban. Wat niet te kort doet aan de dankbaarheid dat dit monument van voorbijge glorie, maar van vrome pracht en een groote periode uit de geschiedenis van het Galoeth, behouden mocht blijven.

Ik wilde, gelijk ik zei, in de omlijsting van dit beeld van het Joodsche Amsterdam, niemand in het bijzonder gedenken, maar op deze plaats dringen hart en herinnering mij tot een uitzondering. Voor mijn goeden vriend Jacob van David Blanes, In leven Chazan⁵⁾ bij de Port. Isr. Gemeente van Amsterdam, een der tienduizenden die gebleven zijn achter de Bergen der Duisternis. Om zijn mensche-lijke eigenschappen mij dierbaar, wil ik hem hier herdenken als Sjeliach Tsibboer, wellicht nog preciezer, als Baäl Tefilla,⁶⁾ zooals ik nauwelijks een andere gekend heb. Geen „concert-gazzen” die met falset-kunstjes en torenhooge c's een profaneerend en smaakbedorven publiek in extaze brengt, dat zich in de opera even voldaan zou hebben gevoeld. Maar een man wien

1) Geest der Heiligheid. 2) „Esnoga”, Portugeesch voor Synagoge: het bedehuis der in de 16e eeuw aan de vervolgingen ontkomen Iberische Joden in Amsterdam. 3) Héchal: het schrijn waarin de heilige wetsrollen worden bewaard; Theba: het podium vanwaar de voorlezing der Wet plaats heeft. 4) Minjan: het voor een Joodsche godsdienstoefening vereischte minimum-aantal van tien mannen; „Tedesken”, de Spaansche, bij de Portugeesche Joden nog gebruikelijke benaming voor hun uit Duitschland en Polen afkomstige broeders; mitswoth: ceremoniële eerefuncties. 5) Voorlezer, voorzanger. 6) Sjeliach Tsibboer, „Afgezant der gemeente; Baäl Tefilla, vertolker van het gebed.

de zin van het gebed een vonk in de ziel ontstak en die zoo zang en woord boven hun stoffelijke grenzen uithief tot de sfeer van het immateriële. Aldus moet het gezang der Malaché Hasjaréth¹⁾ zijn. Hij was een der laatsten die den geest en de techniek der zoo afzonderlijke Chazanade²⁾ der Sefardiem³⁾ ten volle meester was en doorvoelde. Hij was een meester wien alle chazanaal effect- en succesbejag vreemd was. Hij had geen „mooie” stem — het was een stem als van metaal, maar van een wondere ver-teederling, en die stem liet de transparant-verdroomde, van mystiek doorhuiverde Chazanoeth²⁾ van den Portugeeschen ritus door de wijde ruimte zweven, tot in de uiterste hoeken verstaanbaar; klaar, beeldend, scherp-geprofileerd, door ontroering en beleving ge-dragen. En parelend vloeiende het zoetgevooyd Hebreeuwsch in zijn woord voor woord te volgen recitatief van zijn lippen; in zijn vertolking kon zelfs de nuchtere zakelijkheid van Bamé Madikien of Pitoem Haketoreth⁴⁾ tot een verfijnd kunstzinnig genot worden. Ik geloof niet dat wij iets, hieraan gelijk, ooit weer zullen hooren — wij, dat wil hier zeggen de weinigen die voor deze zuivere schoonheid openstaan. Moge zijn ziel gebonden zijn in den bundel des levens, mèt alle vromen en gerechten der eeuwen....

* * *

Van de „Snooge” naar den overkant van „het Plein”, il n'y a qu'un pas. In afstand. Maar welk een schrijnende tegenstelling. De onbeschadigde glorie daar, het grauwe ledig aan de andere zijde. Hier zijn geen woorden dan, misschien, die van het oude boete-gebed uit den tijd van het Romeinsche schrikbewind. „Onze liefste oogenlust vernietigd, onze luister verwilderd, ons heiligdom verwoest, onze paleizen een puinhoop, de schoonheid van ons land aan barbaren uitgeleverd....”

De vierhoek der synagogen der „Hoogduitsche” gemeente: de „Neije” en de Groote „de Obbene” en de Drittsjoel.⁵⁾ De ver-kenningstocht wordt een halsbrekende onderneming met behulp van een ladder die mijn geleider en ik moeten meeslepen op onze hals- en hartbrekende tournée welke omhoog en omlaag voert: langs glibberige platjes, balanceerend over balken boven een gapenden afgrond, door ingestorte kelders en over hoopen puin — aandenken van Amaleks kerkschenders die hier hun rooversinstinct hebben botgevierd. Uit de diepten van een keldergewelf - in dubbelen zin „Mima'amakiem”⁶⁾ — heb ik aanschouwd wat eens het statige en elegante interieur was der achtiend' eeuwsche Nieuwe Synagoge —

1) De engelen rondom Gods troon. 2) Chazanade, Chazanoeth, de kunst der synagogale muziek. 3) Sefardiem, Iberische Joden. 4) Fragmenten uit de Rabbinische literatuur die in „spreekgezang” worden voorgedragen. 5) Neije Sjoel, Nieuwe Synagoge; Obbene Sjoel, „boven-kerk”, een kleinere synagoge, boven een andere gebouwd; Drittsjoel, „derde synagoge”, chrono-logisch het derde der bedeuzen van de Amsterdamsche „Hoogduitsche” gemeente. 6) „Uit de diepten” (Ps. 130).

uit een kelder, omdat de zwarte handel — met en benevens over het andere brandbare houtwerk, — zich hier ook over den vloer ontfermd heeft! Een leege, gapende krocht met in den Oostelijken wand een leege, gapende uitholling — als een spookachtige, doode mond: daar heeft eens de Aron Hakodesj¹⁾ gestaan. In de „Groote Sjoel” is het aspect iets minder huiveringwekkend; weliswaar een ledig karkas, maar zij heeft tenminste nog een vloer, al is de houten bovenkleeding weggesloopt: beton brengt als verwarmingsmateriaal geen zwarte prijzen op! Dat verklaart dat ook van de Héchal de marmeren ommanteling met de gulden opschriften gespaard is; het maakt het tooneel van verwoesting eenerzijds iets minder triest — aan den anderen kant, juist door de tegenstelling, nog navranter. Deze synagoge zou zeker reparabel zijn, maar waar moeten de bezoekers vandaan komen in deze ontvolkte, tot bouwval geworden buurt? Al vóór den oorlog had zij opgehouden in werkelijkheid het middelpunt van het religieus leven te zijn — door de verplaatsing der Joodsche bevolking naar de nieuwe wijken, — al had, naar eerbiedwaardige traditie de opperrabbin er nog steeds zijn zetel.

Een zijgang in, een trapje op, — de „Obbene-Sjoel”. Het grauwe ledig opnieuw. En, uit een gangetje, door de kapotte vensters een blik in de „Drittsjoel”, of beter, in wat eens de Drittsjoel is geweest. Want niets herinnert er meer aan, behalve de contouren van het gebouwtje; zelfs de hier gemakkelijk bereikbare galerijen zijn weggezaagd! Dit gaat mij misschien nog het meest aan het hart, dit knusse, intieme sjoeltje mijner jonge dagen. Ik zie mijzelf opeens — vijf, zes jaar, en mijn vader die naast mij kwam staan en mij leerde de Kedoesja²⁾ meezeggen. Daar denk ik aan, maar meteen aan iets anders: dàaraan kan alle barbarie en alle duivelsche gemeenheid niets afdoen — dat **Hij** de drievoudig Heilige blijft en de Eenige, dat Hij de heerschappij van het geweld van de aarde zal wegvagen en zich uit Zijn heilige woning zal erbarmen over Zijn volk. Dat slechts Hij Koning is in tijd en eeuwigheid!

Dat is het antwoord van mijn hart aan de furor Teutonica die hier heeft huisgehouden, van een hart dat haast breekt om déze steenen krocht op de plaats van de Aron Hakodesj, want plotseling heb ik een visioen van Thora-mantels, schemerig wit, en den weerschijn van de zacht-bewegende vlammen der Jom Kippoer-kaarsen³⁾ op glimmerend zilver: de open Héchal en de stille, half-gebroken stem van den ouden Chazan, mijn goeden oom, die Neïla⁴⁾ aanvangt. Toch sentimenteel? In Godsnaam dan maar, 'Al élé we'al élé ani bochia....⁵⁾

1) Hetzelfde als Héchal: schrijn voor de Wetsrollen. 2) Heiligspreking van Gods Naam, naar het trishagion in Jes. VI. 3) Jom Kippoer, Groote Verzoendag. 4) Het Slotgebed van dien dag, bij het invallen van den avond uitgesproken voor de geopende Arke. 5) „Om dit en om dát is het dat ik ween....”, naar Klaagl. I : 16.

De tocht is ten einde. Terug langs denzelfden hachelijken weg. Ik heb mijn zin gekregen; ik heb de puinhoopen der synagogen gezien. Het was geen pleziertocht. Het obstinate rythme dat in mijn hoofd dreunt is: Choerbàn, Choerbàn, Choerbàn...

En op de thuiswandeling bedenk ik: in mijn kinderjaren heb ik geleerd dat, als men een verwoeste synagoge ziet, men een lofspreuk richt tot Hem, „Die een rechtvaardig Rechter is”. Dat leek zoo vreemd. Een verwoeste synagoge? Nu ja, in verre, barbaarsche tijden, of heel ver weg, waar nog niet was doorgedrongen wat wij leerden beschaving te noemen. In Rusland bijvoorbeeld. Maar hier in dit goede, warme, veilige Holland? Neen, peinsde mijn jonge hoofd, die beracha¹⁾ zou ik wel nooit zeggen! En er was ook een beracha bij het zien van een herbouwde sjoel: dank aan Hem, die het gebied der beroofde weduwe herstelt. Zal ooit deze lofspreuk op déze plaats gesproken worden? Ik vrees....

¹⁾ Beracha: lofspreuk.

WEGWIJZER DER DOLENDEN

Het voorafgaande was de buitenkant. Het décor zoo ge wilt. Nu komen de menschen, de spelers die we in het décor moeten plaatsen: de Joodsche rest. Ik kan ze niet allemaal ten tooneele voeren: zooveel Joden zooveel zinnen, maar er zijn toch wel min of meer duidelijk onderscheiden groepen te schematiseeren. Die dan weer allemaal hun grensgebieden en zelfkanten hebben en ook — of juist daardoor — hier en daar in elkander vloeien. Zoo bestaat er bijv. een groep die zoowel bij de orthodoxie als bij de Zionisten behoort — dat is al lang vóór den oorlog zoo geweest — en zijn er, mirabile dictu, sjoelbezoekende „humanisten”. Maar we zijn nu eenmaal het meest paradoxale volk ter wereld: herinnert ge u Sammy Gronemann's onsterfelijke minjan makende ¹⁾ atheïst niet. „Das Unbegreifliche, hier ist's getan...” Bij òns ... helaas.

Maar om tot den ernst terug te keeren. Niet alleen de onderscheiden groepen hebben hun zelfkanten, ook de geheele kleine gemeenschap der teruggekeerden en boven-water gekomenen heeft haar peripherie. Ni. zij die zoo gauw mogelijk elken band met deze gemeenschap willen losmaken en opnieuw „onderduiken”, maar nu om voorgoed op hun duikadres te blijven: de assimilatie. Dat dit in een deel der gevallen lukken zal is buiten kijf; de weerstanden die zich van de zijde der andere partij zouden kunnen activeeren, blijven in het verband van dit opstel buiten beschouwing. Die het probeeren willen, zullen zich, door wat misschien komen kan, in elk geval niet laten afschrikken, integendeel er waarschijnlijk juist door aangemoedigd worden. Overigens hebben we hier niet met een novum te doen, deze principiële (s.v.v.) assimilanten zijn er ook vóór den oorlog geweest en er zijn sinds jaren ook in Nederland families waarvan langzamerhand nauwelijks iemand zich de Joodsche herkomst herinnert. Al komt de aap wel eens uit de mouw op een ongelegen oogenblik!

Maar er is toch een nieuwe nuance in deze soort assimilatie gekomen, een nuance, die vooral in Duitschland en Oostenrijk al meer dan anderhalve eeuw tot systeem geworden was: de doop als springplank in de vergetelheid. Waar vóór de Deutsche bezetting hier te lande geen officiële discriminatie van Joden bestond,

¹⁾ Minjan, hier: huiselijke godsdienstoefening.

was daartoe bij ons ternauwernood aanleiding, zoodat het aantal gedoopten miniem bleef. En bij dezen was dan nog een percentage van oprecht-overtuigden.

In den oorlog is de koers van den doop williger geworden, toen deze een zekere bescherming scheen te bieden. Maar in tegenstelling met de dwang- en schijnconverten, Marranen en Morisco's, uit de Middeleeuwen, keert het gros van deze gelegenheidschristenen niet terug nu het sein weer veilig staat. Je kunt nooit weten en de „risjes”¹⁾ neemt toe, is hun theorie. Al geef ik mijn meening voor beter, ik geloof niet dat we aan deze groep veel kunnen doen, behalve ze als non-valeur afschrijven. Het zijn lieden zonder positieve levenshouding, om een oude-gezellig-Joodsche uitdrukking te gebruiken: „hier und dort verloren”, want ook voor het Christendom zijn zij geen aanwinst. Zelfkant in den ongunstigen zin van het woord. De voorzichtigen en berekenenden, bang zich aan koud water te branden, laat staan aan heet. Wat Herzl noemde de partij van het naaste voordeel. Vooruitziende zakenlieden die een brandpolis sluiten op hun achterkleinzoon, voor een potentiëlen Hitler in de 21e eeuw. Tegen zooveel wijsheid legt alle hogere wijsheid, waarop 'de lommerd immers geen dubbeltje geeft, het af, temeer waar ze niets bezitten dat op een beginsel lijkt — een geestelijken *modus vivendi*. Wij betwijfelen dan ook of bij lieden van deze groep het ethische pathos van de boodschap des Jodendoms, een sluimerende vonk tot een vlam zal kunnen aanblazen.

* * *

Er is echter een groep van candidaat-Joden-Christenen, die wel onze aandacht, en meer nog, onze zeer ernstige toewijding verdient. Dat zijn de mensen die, om de waarde, en dikwijls den rijkdom, van hun innerlijk leven ten zeerste de moeite loonen van een poging ze voor de gemeenschap van Israël te behouden. De mensen die — bekoord door het Christendom en van het Jodendom niets wetend of kennend, of op zijn hoogst de ritualistische buitenzijde ervan — uit de diepten van een naar hooger levenswijding dorstend hart, de handen uitstrekken naar God. Dit verschijnsel behoort niet tot de uitingen van na-oorlogsche assimilatie-woede: het is zelfs reeds van ouden datum. Een klassiek voorbeeld van dergelijke bekeering blijft voor mij Isaac da Costa, die met zijn onbevredigden Godshonger uit de mechanisch-formalistischen Jodendomspraktijk en de leege „gravidade” van zijn Sephardisch milieu, naar de levende, warme religiositeit van den Réveil-kring getrokken werd. Sedert ik in mijn studiejaren mij in zijn persoon en zijn werk verdiepte, is mij de gedachte bijgebleven dat het Jodendom in Nederland door armoede aan innerlijk-religieus

¹⁾ Anti-Semitisme.

perspectief, in hem een zijner edelste en vroomste geesten verloren heeft, een gedachte waarin ik door Jaap Meyers knappe dissertatie over dezen dichter slechts versterkt ben.¹⁾

Om op het heden terug te komen: men heeft het genoemde verschijnsel reeds vóór en vooral tijdens den oorlog op vrij groote schaal kunnen waarnemen, een periode welke nooden en problematiek ook onder de Christenen meerdere behoefte aan religieuze bezinning heeft doen ontstaan. Wie zich de gesterde stoeten herinnert die in de eerste bezettingsjaren, toen zich te Amsterdam nog een groot getal Joden bevond, op Zondagmorgen queu maakten voor de Willem de Zwijgerkerk en de Weeshuiskapel en de Remonstrantsche kerk, zal niet — zoo hij zich tenminste niet tevreden stelt met een door antipathie beïnvloed lichtvaardig oordeel — in gemoede durven beweren dat het dezen allen slechts te doen was om een verzekering tegen molestisico. Wie zijn oor aandachtig te luisteren heeft gelegd, weet beter; weet óók hoe groot de indruk was van vele morgen- en avondwijdingen en andere religieuze uitzendingen door de radio, vooral wanneer vrijzinnige predikanten, onder welke zoovelen zijn die hun prediking zoo goed weten af te stemmen op het gemoedsleven van den modernen mensch, daarin voorgingen. Aan bovengenoemden indruk konden zich ook tal van goede Joden niet onttrekken; Joden met behoefte aan religie, maar die geen klankbodem meer hadden voor de orthodoxe Jodendomsprediking. Doch evenmin een seconde eraan hebben gedacht — of ooit zullen denken — om zich tot het Christendom te bekeeren. Die op een desbetreffende vraag zelfs, zoo zij onze oude lingua franca nog machtig zijn, uit de grond huns harten met een kernachtig „Chas we-sjolem”²⁾ zullen antwoorden! En aldus in een geestelijk luchtledig blijven zweven. Kort en goed: de zaak komt hierop neer dat wij iets missen. De vraag of wij misschien ook iemand missen blijve hier onbesproken. Wellicht moet de situatie ook zóó geformuleerd worden, dat we niet zoozeer iets missen, dan wel ons licht onder de korenmaat zetten en dat er geen is die het er onder vandaan haalt en het naar alle kanten laat schijnen.

* * *

Waar zit de zwakke stêe? Vóór hij echter verder gaat, een dringend verzoek van den schrijver dezer regelen aan eventueel al te haastige lezers. Namelijk: hem niet van „Christianiseerende” sympathieën te verdenken, omdat hij zekere onweersprekelijke feiten onomwonden constateert en oog heeft, zoowel voor zekere positiva der Christelijke geloofsprediking als voor bepaalde manco's in de wijze waarop het Jodendom zich presenteert. Oog voor de realiteit is nog geen coquetteeren met het doopvont; integendeel.

1) Dr Jaap Meyer, „Isaac da Costa's weg naar het Christendom”, Joachimschal's Boekhandel, Uitgevers- en Drukkerijbedrijf N.V. 1946. 2) „God-beware!”

De lezer moge verzekerd zijn dat hij die hier zijn vrijmoedige meeningen te kennen geeft, aan zijn 'Tenach ruimschoots voldoende heeft voor tijd en eeuwigheid. Wat aanstonds blijken zal. Maar er zijn nu eenmaal lieden die gauw en graag met — verkeerde — conclusies gereed staan.

Welnu dan, Het is niet voor tegenspraak vatbaar, dat van het Christendom een enorme suggestie uitgaat op de „verbrijzelden van geest en „gebrokenen van hart”. Vooral door de pathetische voorstelling van den persoon van zijn stichter, die hen, die belast en beladen zijn tot zich roept om ze te bergen in zijn liefde. Juist dit op den voorgrond stellen van de L i e f d e in de verhouding God-mensch, verleent aan het Christendom zijn groote winnende kracht. Ik geef toe dat de kern van het probleem met deze enkele woorden wel zeer summier geformuleerd is, maar de omvang die deze beschouwingen niet mogen overschrijden, laat uitvoerige preciseering niet toe. Doch in elk geval, om dit punt draait de zaak in de eerste plaats. Nu rijst de vraag: beschikt het Jodendom niet over dergelijke wervende mogelijkheden? Het antwoord daarop kan zonder voorbehoud bevestigd zijn. Maar: ze moeten naar voren geschoven worden. En hier zijn we bij het punt waar we falen. Omdat zij, die daartoe geroepen zijn, de mentaliteit niet verstaan van hen die we dreigen te verliezen, en, hoewel tot theologisch dispuut bij uitstek bevoegd en gedocumenteerd, in psychologisch begrip tekort schieten. Want in de eerste plaats dringt, in de verzekerdheid van hun eigen geloof, de zielenood der zoekenden niet ten volle tot hun besef door, in de tweede plaats kunnen ze meestentijds niet nalaten in hun bekeeringsijver hun sujetten aanstonds met alle, volgens hun beste weten onontkoombare, consequenties eener integrale orthodoxie (of moet ik, op het voetspoor van Opperrabbijn Tal zeggen orthopraxie?) op het lijf te vallen: rigoreuze Sabbath-heiliging, spijswetten, synagogebezoek. Daarbij in de eerste plaats vergetend dat men ook bij een van gééstelijk hongeroedeem herstellenden patiënt, uiterst voorzichtig moet zijn met het toedienen van zwaren kost. Of de patiënten op den duur vatbaar zullen blijken voor de bekoring van veel en velerlei van het traditioneel-Joodsche leven, is een vraag van later zorg; waar het vóór alles op aankomt is ze van hun neiging tot conversie terug te brengen en voor den geestelijken inhoud van het Jodendom te winnen, ze voor hun uit gebrek aan kennis voortspruitende weerloosheid tegen Christelijken bekeeringsijver, innerlijke weerbaarheid in de plaats te geven. Het is hier in eerste instantie om zuiver religieuze en ethische begrippen te doen, niet om ritueel. Tegenover wie van Joodsch-nationaal standpunt hiertegen zou willen inbrengen dat we het Jodendom op deze wijze denatureeren tot een „gods-

dienst", zij geconstateerd dat de hierbedoelde religieus-ethische begrippen primair zijn in wat Huizinga zou hebben genoemd ons nationaal „geestesmerk". Over de vraag hoe wij de op Joodschen erfgrond huiswaarts gekeerden, verder kunnen brengen tot ook een Joodschen levensvorm, wordt in een volgend hoofdstuk gesproken.

* * *

Wat nu bezitten wij aan religieuze en ethische waarden dat wij tegenover de aantrekkingskracht der Christelijke prediking kunnen stellen? Uitvoerigheid op dit stuk zou beteekenen: deze opstellen laten uitdijen tot een uitvoerige, gedocumenteerde studie: de lezer zal zich hier met korte aanduidingen tevreden moeten stellen. Tegenover het voor velen zoo lieflijke en vertroostende van de dominerende Christus-figuur in de structuur van de Christelijke geloofsvoorstelling, staat zonder eenigen twijfel voor hem of haar die in religie niet alleen lavenis voor de geschokte ziel, maar ook een rustpunt voor het klare denken zoekt, de luister van de strakke, ondiscussieerbare **Eenheid** van ons Godsbegrip, waarin geen plaats voor een tweede of het tweede is: „In den hemel omhoog, op de aarde beneden, geen ander". Een monotheïsme dat, filosofisch gezien, zich in schepping en maatschappij, als een kosmisch en sociaal-ethisch monisme ontvouwt, en als zoodanig sterk appelleert aan het moderne denken. Dan: dat in het Jodendom de verhouding God — mensch en mensch — God, evenzeer gedacht is als eene van Liefde; „Gij zult den Heer Uw God liefhebben met geheel Uw hart, geheel Uw ziel en geheel Uw vermogen". Naar den anderen kant: „Met een eeuwige Liefde heb ik U lief....." „zooals een vader zijn kinderen barmhartig is, zoo barmhartig is de Heer die Zijn wil volbrengen....." Het element der zachte verteederende ontbreekt in deze Liefde niet: denk eens aan het aandoenlijke: „Zooals een man dien zijn moeder vertroost, zóó zal Ik u vertroosten..." Of: „in de schaduw Uwer vleugelen ben ik geborgen."

De Godheid blijft in deze deernis altijd de Onaantastbare, de Heilige. Zooals Hij zich, meer dan waar ook in het O.T., in het weidsche slot van het boek lob ontvouwt, alle discussie afwijzend over den zin van het leed en slechts de almacht en de verhevenheid van den Wereldschepper getuigend. Maar deze polariteit sluit de ontmoeting niet buiten. Het Jodendom heeft, op waarlijk onvergelykelijke wijze, de synthese van den „majesteitlijken" en den „familiairen" God gevonden, in het bijzonder in het Sjechinabegrip der lateren: de indeling, in mensch en wereld, van Gods immanentie, als zelfmodificatie der transcendente Godheid. Maar ook het O.T. zelf kent, op tal van plaatsen, Gods nabijheid. „Hoog en heilig troon Ik, en bij de verslagenen en bedrukten van geest...." „Nabij is de Heer de gebrokenen van hart en de

verbrijzelden van geest komt Hij te hulp." En het begrip der vergevende Liefde windt zich, als een blank snoer van mededooogen, door alle de boeken van Tenach, zijn sluitstuk van diep begripen vindend in het woord van den Psalmdichter: „Want Hij kent ons maaksel, is indachtig dat wij slechts stof zijn." Doch in de vergiffenis voor menschelijk falen ligt, naar de beschouwing van het Jodendom, het initiatief bij den boetvaardigen en zijn handel en wandel beterenden mensch. Dit is het wezen der Thjesjoewa, een woord dat met „bekeering" niet vertaald is, met „terugkeer" wat juister wordt benaderd en dat den sleutel vormt tot het Joodsche perfectibilisme, de volmaakbaarheid van mensch en wereld onder Hooger Inspiratie. Een punt waarop aanstonds wordt teruggekomen.

* * *

Er mag voorts op gewezen worden dat het Nieuwe Testament, in zijn uitdrukking van de Liefdeverhouding God-mensch en de menschelijk-Goddelijke, geen nieuwe terminologieën vermag te creëren. „God is Liefde" is een spiegelbeeld van Gods zelfopenbaring Zijner genade-gaven in Exodus XXXIV, en „Gij zult God liefhebben bovenal" een beknopte reflectie van het Deuteronomische „Gij zult den Heer Uw God liefhebben met geheel uw hart, geheel uw ziel en geheel uw vermogen." Voor het kenschetsen van de juiste verhouding tusschen mensch en medemenschen toont het N.T. zich al evenmin creatief: het citaat uit de Thora, de veelgesmade „wet": „Gij zult uw naaste liefhebben gelijk uzelf", blijkt het summum bonum te zijn gebleven. Ook weet het Evangelie (Markus XII) den zin van Jezus' prediking slechts samen te vatten in woorden uit het „Oude" Verbond.

Echter, het Jodendom is met de „Liefde" niet klaar. „De Heer, de Al-Macht, toont Zijn hoogheid in het Recht en de Heilige God wordt door gerechtigheid geheiligd." (Jes. V:8). In een mystieke twee-eenheid met de Liefde is de **Gerechtigheid** bedacht; op haar ligt zelfs het sterkste accent. Want de Liefde blijft niet alleen een zwevende abstractie zonder de Gerechtigheid; alle waarachtige Liefde is in energie omgezette straling van het metaphysisch begrip der Eeuwige Gerechtigheid. Dit spreekt misschien minder tot het sentiment dan een omgekeerde volgorde, maar het is het eenig uitgangspunt om de wereld te bouwen als Gods Koninkrijk. Want Gods gerechtigheid is Liefde die de tuchtroede niet versmaadt om zich te handhaven.

De Joodsche Godsvoorstelling ziet deze Gerechtigheid als een der meest essentiële attributen van de Godheid, door Thora, Profeten en Psalmdichters telkens weer hartstochtelijk in het licht gesteld en in Deuterom X:17-18 zijn strakst-omlijnde formuleering vindend: „Want de Heer Uw God, Hij is de Godheid boven al wat

men Goden noemt en de Heer aller Heeren: de Godheid, groot, machtig en ontzaglijk, die geen omkoopning aanneemt en geen aanzien des persoons kent. Die wees en weduwe recht verschaft en den vreemdeling liefheeft, hem voedsel gevend en kleding..." En Ex. XXXIV:6-7, zooeven reeds geciteerd, geeft de openbaring van Gods „eigenschappen van Liefde en Gerechtigheid" in hun onverbrekelijke samenhang: „De Heer, de Heer — een mêedoogend en genadig God, geduldig en groot in Liefde en trouw; Hij bewaart de Liefde aan de duizenden, vergeeft misslag en overtreding en zonde, doch ongestraft laten doet Hij niet..." Voor wie dóórdenkt: omdat kwaad dũlden, verraad aan de Liefde is. Als de jaren die achter ons liggen, ons iets hebben geleerd is het wel dit schijnbaar harde realisme. Doch alleen schijnbaar hard, want het is de bescherming der weerloozen en geeft de Liefde haar kans.

In een unieke conceptie heeft het Rabbijsche Jodendom deze ontmoeting van liefde en recht gesymboliseerd: de wereld wordt in evenwicht gehouden door de „Middath Haddien" en de „Middath harachamim": door Goddelijk Recht en door Goddelijke Liefde.

* * *

...De bescherming der zwakken. Hier komen we op het terrein van het sociaal-ethisch aspect des Jodendoms. In de gedachte van den mensch als Gods evenbeeld, ligt de gelijkwaardigheid van elk menschenleven verankerd: „de metaphysica der democratie". Als realiteit uitgedragen in de sociale en ethische wetgeving van den Pentateuch, zonder gelijkenis waar dan ook in de oudheid, in haar deernis met en bescherming van de zwakken en — natuurlijk niet in concreto uitvoerbaar in onze gecompliceerde moderne maatschappij, maar dan toch alleszins in haar uitgangspunten — sterk anti-kapitalistisch geconcipeerd als ze zijn! De Psalmen schilderen God telkenmale als de beschermer der zwakken, der weerloozen en onterfden en hun schreeuw om recht klinkt nog luider in de stem der profeten, „Gods onruststokers" en het geweten der menschheid, brandend van honger en dorst naar gerechtigheid.

Het is hún stem en die der Thora, welke helder naklinkt in alles wat de wereld in den loop der eeuwen rijker is geworden aan mededoogen en sociaal besef. Herman Cohen, de groote Duitsch-Joodsche filosoof, heeft eens terecht gezegd, dat de wereld-historische beteekenis van het Jodendom hièrin gelegen is, dat „het den naaste heeft ontdekt." Bij deze uitspraak aanknoppend, zou men mogen betoogen, dat het van den naaste uitgaande, ook den vreemdeling ontdekt heeft, een „ontdekking" die zich als een obstinaat motief door de Thora slingert — in een tijd, dat de vreemdeling in het gunstige geval goed genoeg was voor slaaf, zoo hij niet zonder pardon werd uitgeroeid. „Gij zult den vreemdeling lief-

hebben" — eveneens: „gelijk U-zelf"; „Gij zult den vreemdeling niet verdrukken en hem geen geweld aandoen", telkens weer met die prachtig-psychologische en van zulk een oneindig-mild gevoel van menselijke saâmhoorigheid getuigende motiveering: „Want gij weet hoe het den vreemdeling te moede is — immers, vreemdelingen zijt gij geweest in het land Egypte."

Van den vreemdeling naar den buitenlander — voor de zoo hoog beschaafde antieken zelfs niet meer dan de gesmade „barbaros"-lees het betooverd en tegen den historischen achtergrond toch zoo reëel en realistisch visioen in Jesaja XIX van een „volkenbond" tusschen verbeterden vijanden — welhaast 2700 jaar vóór Wilsons eerste en mislukte proefneming. En het kleine, kostelijke boekje Jona wordt tot een apotheose van de gelijkwaardigheid van Jood en vreemde in de Liefde Gods. Het was waarlijk Paulus niet voorbehouden te ontdekken dat in deze Liefde „Jood noch Griek" is!

Langs den weg van den naaste, den vreemdeling en de buitenlander, heeft het Jodendom de wereld ontdekt: één in de verscheidenheid der volken die haar bewonen. „Alle volken die Gij hebt gemaakt, zullen komen en zich nederbuigen voor U, Heer, en Uw Naam eere brengen". Het Joodsche universalisme in a nutshell, dat correctie van anderer pretenties niet behoeft. Maar dat weten te weinigen, helaas.

En deze gemeenschap van volken bestemd één te worden in en onder het Koningschap van den God die hen allen schiep. En Zijn Rijk van Gerechtigheid te vestigen, een Rijk waarin de zwaarden zijn omgesmeed tot ploegscharen en niet méér ten oorlog zal worden geleerd, maar ieder woont „onder zijn wijnstok en zijn vijgenboom en niemand hen opschrikt".

Zoo komen wij tot zin en einddoel van het Jodendom, zijn Messiaansche boodschap aan de wereld: het Koninkrijk Gods. **Ons** Koninkrijk Gods, **niet** verplaatst naar gene zijde van het graf, maar tot komen bestemd, „geplant te midden van ons", „in uw leven en in uw dagen", ja, „heden, zoo gij naar Zijn stem luistert". De komst ervan is in onze handen gelegd: ééne bond te vormen om Zijn wil te volbrengen, volmaakt van hart...."

* * *

„...Dit gebod dat Ik U heden opleg, het gaat Uw kracht niet te boven en het is niet ver van U. Niet in den hemel is het, dat gij zoudt zeggen: wie stijgt voor ons ten hemel op en hale het ons, dat wij er naar luisteren en het volbrengen. En niet aan gene zijde der zee is het, dat gij zoudt zeggen: Wie steekt de zee voor ons over en hale het ons, dat wij er naar luisteren en het volbrengen. Want zéér nabij is U deze zaak: in Uw mond en in Uw hart — om het te doen!" (Deuteronom. XXX: 11-14).

Dit perfectibilisme is de diepste grond van de prediking der profeten, van den droom der psalmdichters, van ons door bloed en tranen ongeschokt geloof in een nieuwe aarde en een milder hemel. Kortom, van al den zegen en de heerlijkheid die wij samenvatten in het met het hunkerend verbeiden der geslachten beladen tooverwoord „Masjiach"! Wij leeren niet, gelijk het Christendom, dat „de mensch van nature onbekwaam is tot eenig goed en geneigd tot het kwade", bezwijkend onder een „erfzonde" waarvan slechts een bovennatuurlijk, raadselachtig ingrijpen hem verlossen kan. Doch dat hij, integendeel, een natuurlijke aan-drift tot het goede" bezit en de booze drift niet over hem behoeft te heerschen — gelijk het in ons Ochtendgebed heet — zonder dat hij, door het mystieke offer van een middelaar, daarvan is bevrijd. Reeds de aanvangswoorden van dat Ochtendgebed vatten deze gedachte samen in een glorieuze declaratie: „Mijn God, de ziel die Gij in mij gegeven hebt, is rein....' **Wij** laten ons, op onzen tocht door den tijd, niet neerdrukken door een verlamdend besef van „in zonde ontvangen en geboren" te zijn.

* * *

„Malchoeth Sjaddaj", zooals de gebruikelijke Hebreeuwsche naam luidt voor het als een aardsche realiteit gedachte Godsrijk, — het is de categorische imperatief van Liefde en Recht en het heimwee der eeuwen, is het licht der wereld, door Thora en Profeten en Psalmdichters ontstoken, de banier der volken, door Thora en Profeten en Psalmdichters ontplooid. Eeuwig als geen doctrine ter wereld en modern als geen doctrine ter wereld; modern voor ieder die een maatschappelijken koers der gerechtigheid heeft onderkend als het eenige redmiddel voor een menschheid die zich aan het toehoe wabohoe ontworstelen moet „opdat gij leven moogt, gij en uw kinderen..." Lethaken 'olam bemalchoeth Sjaddaj.... de wereld te ordenen onder het Koningschap van den Almachtige.

Wat twintig eeuwen Christendom niet hebben vermocht — en wellicht ook principiëel niet hebben gewild. Het ontwaken, na den oorlog, van zoovele voortreffelijke Christenen en van groote deelen der Christelijke kerk, tot het inzicht van een sociale roeping dier kerk is, voor wie dieper schouwt.... een terugkeer — een „Thesjoewa" —in de Jóódsche wereldvisie en, na welhaast tweeduizend jaar haar rechtvaardiging en haar triump. Hoe paradoxaal het ook klinken moge na Hitlers schijnoverwinning op de hecatomben van Auschwitz en Bergen-Belsen.

De cultuurcrisis, welke wij in een deel der geestelijke bovenlaag van het Nederlandsche volk hebben kunnen waarnemen, en waarvan het zooeven genoemde ontwaken een verschijnsel is,

manifesteert zich vooral in het trachten naar een ontmoeting van Christendom en humanisme. Of en in hoeverre verwacht mag worden dat deze beide elkaar zullen en kunnen vinden, of dat wellicht, alle goede bedoelingen ten spijt, „never the twain shall meet”, omdat zij genetisch niet bijeenbehooren, is een vraag waarvan de beantwoording buiten het terrein van dit geschrift valt. Wat echter voor ons vaststaat is, dat de synthese waarnaar thans zoo krampachtig wordt gezocht, slechts compleet gevonden wordt in het handvest van een aan God ontsproten en aan God gebonden menselijkheid, dat de wereld het „oude” Testament noemt. Want deze synthese is zin en zegelmerk daarvan. Omdat het O.T., de *res humanae* welke het niet gering acht, maar zin der Schepping, plaatst sub specie aeternitatis en de *species aeternitatis* laat uitvloeien in de *res humanae*. De ondeelbaarheid van zijn monotheïstische conceptie kent geen twee werelden. Doch een suggestie van eeuwen heeft de Westersche menschheid helaas verleert den geest van het Oude Verbond te onderkennen als een in zichzelf afgesloten, complete „Wegwijzer der Dolenden”. Háár noodlot en het onze.

Langs deze lijnen moet, dunkt ons, het gesprek loopen met onze verdwaalden en tastenden-in-duister, om onze schat der eeuwen te maken ook tot hun bezit, hun weifelen tot een verbeteren trots en de leegheid van hun hart tot een hardnekkige trouw die van capituleeren niet weet, ook als de weg zwaar is en de voeten schrijnen op den pelgrimstocht. Er moet van dezen schat des Jodendoms een helder licht uitstralen, een onweersaanbare aantrekkingskracht van uitgaan, wanneer geestdrift en psychologisch begrip zijn predikers en zendelingen zijn. In een hooggestemd en meeslepend artikel in het N.I.W., heeft I. L. Seeligmann eenigen tijd geleden dit geestelijk bezit van het Jodendom bondig en indringend geschetst en de zin van ons betoog kan niet beter dan in zijn woorden worden sâamgevat.

„Daar is het Godsgeloof van het Jodendom, waarin Macht en Recht strijden tot hun eindelijke verzoening, daar zijn het sociale bewustzijn en het sociale geweten van de Joodsche ethiek, daar zijn de Joodsche denkbeelden over de verhouding van nationale idealen en universeele gezindheid, daar zijn de waarlijk democratische beginselen van het Bijbelsche recht en in de ontwikkeling der Joodsche traditie, daar is de bekoring van de Joodsche symbolen, daar is het pathos waarmee een nimmer falende Messiaansche verwachting al het leed van eeuwen heeft getrotseerd en overwonnen. Veel meer

dan men weet en beseft zijn al deze en nog andere elementen van het Joodsche denken geschikt den modernen mensch te boeien en te overtuigen."

Door déze „Zending onder Israël" wegwijs gemaakt, zullen onze ontspoorden ervaren dat zij, zoekend op vreemden bodem, telkens weer op het eigen erf terugkeeren. En dat op dit erf de boom des levens groeit, de bron des levens haar klare water geeft.

En in de hoop dat dit niet onbescheiden en misplaatst zal worden geacht, veroorloof ik mij dit betoog met een zeer persoonlijk en openhartig woord te besluiten. Gericht tot hen die krachtens hun ambt in de eerste plaats geroepen zijn dit werk van terugwinnen en geestelijken wederopbouw ter hand te nemen. Verwerp mijn suggesties niet omdat ze van mij komen. Wellicht ben ik, juist door den gang van mijn leven, wat beter georiënteerd in de geestelijke dispositie der kringen waarom het hier te doen is, weet ik beter „hoe het den vreemdeling te moede is", dan zij die zich opsluiten in een engen kring van gelijkgezinden. Grooteren dan gij hebben de leering niet versmaad van een aartsketter Elisja ben Awoeja, zelfs als hij, op Sabbath te paard gezeten, leeraarde....

NASCHRIFT

Bij het lezen van de bovenstaande beschouwingen over den geestelijken en ethischen inhoud van het Jodendom, zal bij sommigen wellicht de gedachte opkomen aan het kwade gerucht aangaande „den God der Wrake", „den ijverzuchtigen God", de vermeende wraakgierigheid van „oog om oog", „tand om tand" en andere „wreedheden" van het Oude Testament. Om deze rhapsodie van misverstanden, om eeuwenlang ontoereikend begrip van inhoud en gevoelswaarde van het Hebreeuwsche woord, van de gedachten- en voorstellingswereld die áchter dat woord leeft, de maatschappelijke en historische verhoudingen waarvan het de neerslag is en van de immense kosmische realiteiten die in de ontoereikendheid van menschelijke taal moesten worden gevangen — haar valschen klank te ontnemen, zou een ruimte noodig zijn welke den opzet dezer opstellen verre overschrijdt. De schrijver moet hier volstaan met de verzekering dat deze dingen anders — en veel dieper — liggen dan de gebruikelijke simplistische voorstelling, vooral van niet Joodsche zijde, wil doen gelooven; hij hoopt te zijner tijd de gelegenheid te vinden tot een uitvoeriger uiteenzetting aangaande al dit eeuwenheugende, en lang niet altijd van kwaadwilligheid gespeende,

gebrekkig interpreteren. De oude maxime „Dibra Thora bils-jon bené adam”: de Heilige Schrift spreekt in de taal der mensen”, mag ook zóó worden verstaan dat zij zich uitdrukt in de voorstellingscomplexen van den ontstaanstijd harer verschillende boeken, aldus onveranderlijke werkelijkheden en waarheden geprojecteerend op een scherm van langzaam groeiend menselijk inzicht en bevattingsvermogen.

RENAISSANCE DER JOODSCHE RELIGIOSITEIT

Dit hoofdstuk houdt zich, aansluitend aan de in het voorafgaande behandelde problemen van afval en conversie, bezig met een onderzoek naar de mogelijkheden van een religieuze vernieuwing, met behoud van de essentiële waarden zoowel van de wereld- en levensbeschouwing van het Jodendom, als van den specifieke Joodschen levensstijl waarin metaphysiek en historische traditie hun verzinnelijking hebben gevonden in symbool en ritueel. Deze vernieuwing wordt gedacht op de basis eener vrijzinnige, ondogmatische godsdienstigheid, voor den progressief-denkenenden en tevens religieus-voelenden hedendaagschen Jood acceptabel en aldus de mogelijkheid scheppend van nieuwe binding van afgevallenen en vooral van tot afval gereedstaanden. En deze binding niet slechts voor zoover het de geestelijke waarden van het Jodendom betreft, maar ook zijn levensvormen, tot verjongden glans gezuiverd.

Deze renaissance is evenwel in geen enkel opzicht assimilatorisch of emancipatorisch gekleurd, gelijk bij vroegere vernieuwingspogingen het geval is geweest; integendeel staat zij op den hechten bodem van het Joodsch-nationale ideaal met herstel van het Joodsche volk in Palestina als zijn centrale gedachte. Zulks in het besef dat deze heiden alleen de levende bronnen kunnen zijn voor de gezonde ontwikkeling eener Joodsche geestelijke en traditionalistisch-nationale cultuur.

Uiteraard kan een critische toetsing van de ceremonieel-rituele praktijk van het huidige orthodoxe Jodendom bij deze uiteenzetting niet achterwege blijven, tengevolge waarvan die uiteenzetting hier en daar een eenigszins „technisch“ karakter zal moeten dragen. Den met de onderhavige materie niet vertrouwdten lezer zullen daarbij onvermijdelijk enkele details ontgaan, doch de schrijver hoopt dat zij zich daardoor niet zullen laten afschrikken; ook hùn zal de strekking van dit hoofdstuk zonder twijfel een inzicht kunnen geven zoowel in het door hem gelaakte als in het door hem bepleite: een vernieuwde en verjongde Joodsche religiositeit, mede in haar problematiek en historischen ontwikkelingsgang. En ook de algeheele buitenstaander met belangstelling voor religieuze vraagstukken, zal wellicht niet zonder vrucht deze problematiek kunnen toetsen aan die in eigen levenskring. Hij zal zich veelszins op bekend terrein gevoelen, want de controverse van autonoom en heteronoom — anders gezegd van progressief en conservatief, dynamisch en statisch, dogmatisch en vrijzinnig geloofsleven, beheerscht ook hier het aspect.

Hebben wij ons, op de afgelegde route van onze sightseeing, langs den buitenrand bewogen, thans keeren wij terug naar het centrum van het gebied dat wij ons voorgenomen hebben met den lezer te verkennen. Dat van de positieven onder onze kleine rest. En dan wordt onze aandacht in de eerste plaats opgeëischt door wat men in de wandeling noemt „de orthodoxie“. Met een oneigen-

lijken term, want het gaat hier veelzins minder om de leer dan om de praktijk. Vele wegen leiden naar Rome, maar er voeren zeker niet minder overwegingen en vooral gevoelscomplexen, naar de rituele praktijk van het Jodendom en het in eere houden zijner tradities. Strakke leerstelligheid speelt hier een aanmerkelijk kleinere rol dan bijv. bij de Protestantsche orthodoxie, waarin dogmen en hun interpretatie der criteria der rechtzinnigheid vormen. Ook zijn de grenzen veel ruimer getrokken; van allerstrengste observantie van alle voorschriften van den godsdienstcodex tot een vrijmoedige bloemlezing naar eigen smaak en keuze. De volle 100 pCt. haalt slechts een geringe fractie en om het gemeenschappelijke in deze heterogeniteit te onderkennen, is het noodig met een grootsten gemeenen deeler of... een kleinste gemeene veelvoud te werken. En tusschen de labelen aan de peripherie, die voor een deel moeten worden afgeschreven en deze bont-verscheidene kern van het in elk geval voor afval vuurvaste centrum, beweegt zich dan de kleurlooze middenstof, die voor Joodsch-religieuze waarden behouden kan worden — of teruggewonnen en tot positiviteit heropgevoed. Hetgeen de voor naamste en meest-verantwoordelijke taak onzer kleine rest mag heeten, gezamenlijk met haar op Palestina geprojecteerden arbeid.

In het voorafgaande hoofdstuk spraken wij over de Joden die behoefte hebben aan en ontvankelijkheid voor religieuze levensinhoud en wij gaven een korte schets hoe, naar onze meening, een brug naar die behoefte en ontvankelijkheid kan worden gebouwd. Maar Jodendom is niet te herleiden tot alleen metaphysische bespiegeling en een daaraan ontleende sociale ethiek. Zeker, dat is het óók; zonder zijn metaphysisch-ethisch beginsel is het een leege schaal. Doch Jodendom is nooit: „geloof” alleen of religieuze ethica alleen — een precieus sieraad voor de pronk-kamer van ziel en geest. Jodendom is activiteit: levensvorm, levensstijl, gekristalliseerd uit 4000 jaar historie, in een zinrijke symboliek die uitdrukking geeft aan onze gebondenheid in het Joodsche verleden, het Joodsche heden en de Joodsche toekomst, aan het besef van ons geschakeld zijn in de keten der Joodsche generaties, hun lijden en hun hoop. Het is de levensvorm die zoowel gestalte geeft aan de metaphysica van het Jodendom als van zijn historisch sentiment en lotgeval, zijn nationaal en boven-nationaal ideaal en zijn onvernietigbaren levenswil; de levensstijl die wijding en warmte schenkt in den tredmolen der alledaagschheid en bindt in den bundel des levens van het Joodsche volk en zijn geestelijk erfgoed.

Voor wat men de Joodsche orthodoxie pleegt te noemen is deze levensvorm een heteronome imperatief, die geen discussie toelaat. Maar, en daarop komen wij terug, dit sluit voor den vrijzinnigen

denker de autonome keuze niet uit van normen welke, vast geworteld in het van geslacht op geslacht overgeleverde en onverbrekelijk daarmee verbonden, evenzeer de Joodsche levenssfeer voor hem maken tot een tastbare en onmisbare werkelijkheid die om en bij hem is „wanneer hij zit in zijn huis, als hij gaat op den weg, bij zijn slapen-gaan en zijn ontwaken.”

Het is deze laatste groep die mij, bij het neerschrijven der hier volgende beschouwingen, mede voor oogen heeft gestaan, ofschoon veel, van wat ik bepleit ook door een ruim en frisch denkende rechtzinnigheid kan worden geaccepteerd. Maar de groep aan welker problematiek ik in de eerste plaats heb gedacht, wordt gevormd door hen die, behalve voor den religieus-ethischen inhoud van het Jodendom, niet afgesloten staan voor de binding van zijn traditioneele vormgeving en zelfs een, soms onbestemde, hunkering hebben naar de wijding en de warmte daarvan. Of, daarmede van huis-uit vertrouwd en allerminst erop uit haar overboord te werpen, géén vrede vinden in de huidige „orthodoxe” praktijk. Die gruwen van een kil en dood formalisme, van een ondraaglijk teveel, in een mechaniseering en automatiseering die alle bewust beleven plat drukken. Dit geldt inzonderheid voor de jeugd. En, het moet in volle eerlijkheid en openhartigheid worden gezegd: dit formalisme, dit gemis aan levende religiositeit, aan begrip voor wat hunkerende harten vragen, zit ook nù nog ten troon bij de leiders van wat er van het orthodoxe Jodendom in Nederland is overgebleven of weergekeerd. Het moge hard klinken, het is er helaas niet minder waar om: die schijnen, ondanks wat ons is overkomen, niets geleerd en niets vergeten te hebben. De affaire wordt nagenoeg op denzelfden voet voortgezet.

Wat ontbreekt is — we zullen den term nog herhaaldelijk moeten gebruiken: scheppende fantaisie, welke de vensters wijd openzet en den frisschen wind laat binnenwaaien die het stof en de spinnewebben wegblaast, kracht en moed, die de critiek van het benepen behoud niet deert in het bewustzijn van hun goed recht originaliteit en verantwoordelijkheidsbesef — dit laatste vooral in dit uur van de nood en het noodlot. En bovenal Liefde — de soort Liefde die door vuur en water gaat, die groote dingen aandurft naar de mate van haar eigen grootheid. Och ja, er verandert „wel wat” — plus ça change is het nog niet eens! — maar plus ça reste la même chose. En daar wringt de schoen.

Wij zeggen: het uur van den nood en het noodlot. Want ach, het handjevol „vromen” dat het onheil heeft overleefd, zal, uit sleur en behaaglijke gewoonte, wel trouw blijven tot den dood toe. En sterft dan uit, met onafwendbare zekerheid, zonder „thikwa le-achariteech”, zonder toekomst en nageslacht. Déze uitstervende gemeenschap heeft geen toekomst. Denkt ge, dat ge de jeugd in

gloed kunt zetten voor het oude „kille-¹⁾ en sjoel-Jodendom? Jeugd is kritisch geworden en heeft idealen, loopt niet meer in den tredmolen en in het gareel.

Door de Nederlandsche pers heeft, kort na de bevrijding, een bericht gecirculeerd over de toekomst van de Joodsche gemeenschap in Nederland. En de macabere slotzin ervan luidde: „Ter zake kundigen verzekeren dat er over 50 jaar geen Jood meer in Nederland zal zijn.” Zeker, God make het waar dat het zwaartepunt van Joodsch leven naar Erets Jisraël wordt verlegd en onze hoop en ons vertrouwen zijn, bij alle zwarte wolken aan den politieken horizon, ongeschokt. Onze ijver om het te bespoedigen wordt meer aangevuurd door de hindernissen en tegenslagen dan dat hij erdoor gebroken kan worden, maar zelfs een „Palestina zoo Joodsch als Canada Engelsch is”, sluit dáár, waar wat zich als beschaving aandient, wat verdraagzaamheid en eerbied voor menselijke waarde gespaard gaat, intens en zelfs bloeiend leven van een Sjeërith²⁾ her en der in de Gola³⁾ niet uit. Zoo is het immers ten tijde van het Tweede Rijk, na de restauratie door Cyrus, ook geweest, en hòe hebben Moederland en Gola elkaar niet wederzijds bevrucht, met het Moederland als een vuurbaak die zijn licht naar alle zijden uitzond. En zóó zou het nu natuurlijk ook moeten zijn. Maar daarvoor moeten we de jeugd hebben, dát deel van de jeugd, dat om welke reden dan ook, niet tot de voortrekkers zal behooren. In ieder geval zal de geschiedenis van ons niet mogen zeggen, dat wijzelf het zijn die onze kansen hebben verspeeld, door kortzichtigheid, door halsstarrigheid, conservatisme, door gemis aan datgene dat wij, zooals gezegd, vóór alles noodig hebben: scheppende fantasie.

* * *

Daartoe zal de orthodoxie — we zullen gemakshalve dezen gekjken term nu maar blijven gebruiken — zichzelf moeten weten te vernieuwen en te verjongen. En daar lijkt het vooralsnog bedroefd weinig op; weinig is hier zelfs een euphemistische term! Integendeel, men kan soms den indruk niet van zich afzetten dat zij, sinds de hervatting van Joodsch leven in Nederland, nog een paar graden onhandelbaarder is geworden. Een verschijnsel dat overigens niet op zichzelf staat: ook in de politiek kan men waarnemen dat de reactie, na den eersten schrik van nieuwe oriëntatie na den oorlog, met haar perspectieven van een nieuwe geestelijke en sociale orde, zich weer stabiliseert.

De behoefte aan vernieuwing, waarvan wij boven gewaagden, is overigens geen verschijnsel van na-den-oorlog. Soetendorp heeft, niet lang na het herverschijsen van het Nieuw Israëlitisch Week-

1) Kehilla - Joodsche gemeente. 2) Rest. 3) Diaspora.

blad, daarin een artikel er over geschreven dat van veel begrip getuigt, een begrip dat men bij hen, van wie in de eerste plaats leiding mocht verwachten van de herderlooze, verstrooide kudde, noode mist. Vóór den oorlog placht men deze vernieuwingspogingen, dezen drang naar meer innerlijk beleven bij een geringere overbelasting met ritueel, naar korter en zinrijker liturgie, maar ontsprongen aan een positief en warm verlangen naar Joodschen inhoud en Joodschen vorm, als „reform” aan te duiden. Een woord dat in den mond van de bestrijders een bijmaak had van iets zeer laakbaars, iets dat met afschuw vervulde, met een bijmaak van destructiviteit. De magische vrees voor den naam...

De tegenstanders toonden zich ontoegankelijk voor wat er waardevols school in dit streven, ook voor hen die zich niet geheel konden vereenigen met de vormgeving ervan; een vormgeving die, door de toenmalige omstandigheden alleszins verklaarbaar, zich te zeer de erfgename toonde van een sentimenteel-romantiseerende richting, op het wekken van „stemming” meer ingesteld dan op de volmaakt-ontsentimentele categorische imperatief des Jodendoms. Een nabloei van de romantiek, die bij de wieg van het „Liberale Jodendom” peet stond. Er bestaat ook een „liberale” afgoderij der vertrouwd „geworden traditie!” Eveneens was het jammer dat men zich als „liberaal-religieus” aandiende (en blijft aandienen), inplaats van zich vrijzinnig-godsdienstig te noemen, een term die in Nederland een goeden, en bovenal sterke klank van zelfbewust denken heeft, gespeend van theologisch dilettaantisme.

Het waardevolle waarop wij hier doelen was de ernstige poging om tusschen de veelvuldige polariteiten van modern denken en leven eener- en Joodsche geloofs- en gevoelswaarden anderzijds, een synthese te zoeken. En de tegenstanders bleven, ondanks de gestadige toename van afval en indifferentisme, in gebreke met een eigen poging voor den dag te komen — al had die slechts bestaan in een serie concessies binnen de grens van het halachisch-toelaatbare.¹⁾ De die-hards der orthodoxie verschansten zich achter den vestinggordel hunner onvruchtbare negativiteit, inplaats zich het woord der oude wijzen voor oogen te stellen: „ter plaatse waar geen man is, beijver u om een man te zijn!” Zooals Rabbi Gersjom uit Mainz, die „het Licht der Ballingschap” wordt genoemd, het in den diepen nacht der Middeleeuwen deed, ook in een stormgetij dat alles dreigde mee te sleepen en te doen wegspoelen. Diè schuwde zelfs de toevlucht bij het toenmaals ontoelaatbare niet, gelijk Hillel het elf eeuwen vóór hem had gedaan. Maar déze grooten in Israël bezaten onverschrokkenheid... en begrip. Dit kenterend getij echter vindt slechts kleine en angstvallige lieden.

¹⁾ halacha - de overgeleverde wet.

Om op de reformatie-pogingen van vóór den oorlog terug te komen. Een der oppergeestelijken wist geen intelligenter poging te doen om de jonge beweging den nek om te draaien dan haar te kwalificeeren als „een slecht soort Vrijzinnig Protestantisme met een posoel tallith¹⁾ om. Welke uitspraak overigens alleen opnieuw bewijst dat woorden dit met noten gemeen hebben, dat men er dikwijls leege doppen onder vindt die alleen maar van buiten op noten lijken. En overigens een ontstellend gebrek aan begrip, bij een geestelijk leider onvergeeflijk, voor den diepen religieuzen ernst die in het Vrijzinnig Protestantisme wordt aangetroffen en die ons waarlijk in veel opzichten tot voorbeeld kan zijn bij veel klakkeloos gebrabbel en gedachtenlooze celebrantie. De liefde-looze, astrante houding der geestelijkheid werd beheerscht door onwennigheid, gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef voor de problemen der zoekende harten en, vergeef ons het woord, dom conservatisme.

Maar er school ook veel nihilisme van „geestelijke naaktloopers” in het verzet. Want de strijdbaarste bondgenooten van de geestelijke voormannen vond men onder de „administratieve leiders” van het heilig-gesproken Kerkgenootschap, de „parnoosiem-plutocratie”²⁾ die er zelf „niet aan deed”. Hetgeen het verschijnen niet belette van een gezamenlijk vlugschrift van hun niet-kosjer etende en niet de synagoge bezoekende kopstukken onder den vermakelijken titel: „Wij blijven trouw aan ons oude Jodendom”, wat vermoedelijk moest worden verstaan als: „aan het Jodendom van onze kosjer-etenden en sjoel-bezoekenden buurman! Want de offerte was vrijblijvend, zooals men dat in den handel noemt. En de president van een onzer aanzienlijkste Joodsche gemeenten, óók al niet wat men een „tefilienschreiber”³⁾ noemt, verklaarde pathetisch in een kerkeraadszitting: Wij geven niets van onze erfenis prijs! Hetgeen inderdaad wettelijk niet geoorloofd is wanneer men een erfenis onder benefice van inventaris heeft aanvaard..... Het was waarlijk niet ten onrechte, toen wij in het vorige hoofdstuk van deze schriftuur zeiden dat wij het meest paradoxale volk ter wereld zijn.

Zoo had, gelijk men ziet, de strijd tegen de Joodsche Vrijzinnigheid in Nederland veel van a comedy of errors. Maar helaas was hij ook the error of a comedy. Want van den heiligen ernst der problemen waarom het ging, had men geen flauw benul. En ook terwille van de hongerenden en dorstenden die men met steenen voor brood, of met een kluitje in het riet, afscheepte, nog meenend een Gode-gevallig werk te hebben gedaan. Het is jammer dat „wereldvreemdheid” zoo’n hinderlijk Germanisme is, want ik weet

1) tallith - „gebedsmantel”; posoel - door een defect niet voor ritueel gebruik geschikt.

2) „parnassijs” - kerkbestuurders. 3) hyperbolische uitdrukking voor ultra-orthodoxe.

geen beter woord voor al dit wanbegrip. Het is overigens jammer dat het zich-verdiepen in de arlequinades van de Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschappelijke geschiedenis van 'vóór den den oorlog, zulk een wrangen nasmaak heeft; het zou anders bepaald amusant zijn.

Ook van Zionistische zijde bleef oppositie niet uit, waarbij wederom la note gaie niet ontbrak, toen eveneens exponenten der a-religiositeit zich als vurige kampioenen voor integraal ritualisme en een ongewijzigde en onverkorte liturgie ontpopten. Voor de praktijk waarvan ook zij natuurlijk „hun mannetjes” hadden! Het Jodendom-van-mijn-buurman was in deze controverse het summum bonum der strategie zooals men ziet. Toch was de tegenstand op Joodsch-nationale gronden allerminst zoo dwaas als van de „posjem¹⁾)-tout court. Want het Vrijzinnig Jodendom, of hier doen we inderdaad beter den historischen term Reform te gebruiken, heeft zijn verleden tot zijn last.

Het is, in den vorm waarin het zich anderhalve eeuw heeft gemanifesteerd, ontegenzeggelijk een product der emancipatie en heeft, in veel opzichten en gedurende langen tijd, den smaad van zijn geboortemerk in sterk assimilatorische tendenties getoond. Door de fictie, dat Jodendom alléén maar „godsdienst” was geworden, nadat de Joden als volwaardige staatsburgers (nebbisj!) waren erkend en dat, als consequentie daarvan, alle nationale kenmerken van liturgie en rituaal zichzelf hadden overleefd en moesten verdwijnen. Alles wat in gebedenboek en traditie aan Tsionsverlangen, aan Erets Jisraël of Jeruzalem, aan geloof aan de onvernietigbaarheid van het volk en zijn herstel te bestemder tijd herinnerde, moest worden — en werd — geschrapt, „umgedeudelt”, „vergeestelijkt” of „veralgemeen-menschelijkt”. Dit laatste geschiedde vooral met het Messiaansche ideaal. De assimilatie speelde verstoppertje met zichzelf en maakte zich de illusie op den koop toe dat de anderen haar niet zagen achter de spichtige boompjes van het zelfbedrog. Zelfs suggereerde zij zich — en trachtte het anderen te doen die er nochtans niet invlogen — dat de diaspor(a) bedoeld was als een zending onder de volken. Die toonden zich dan ook bijzonder dociel! Over de tragedie van deze zelfvermomming zullen wij maar niet verder praten; schaarsche overgeblevenen, die leven tussschen de puinhopen dezer illusie.

Intusschen is met een beroep op deze negativiteit, aan wezen noch historie der religieuze vrijzinnigheid in het Jodendom recht gedaan. Deze was een kind van haar ontstaanstijd en vertoonde daar alle kenmerken van; zij heeft zich, zoomin als eenige andere geestelijke strooming, aan de onontkoombaarheden der geschiedenis kunnen onttrekken. Zelfs het orthodoxe Jodendom, vooral in

1) niet-orthodoxen.

het Westen, heeft dat immers niet gekund, hoe aarzelend en tegen heug en meug dit volgen ook is geschied en hoeveel krampachtigen weerstand uit eigen kring het had te overwinnen.

Men heeft, bij de beoordeeling van het streven in de 19e eeuw, om de Joodsche religiositeit los te maken uit de knellende banden van een minutueuze observantie en een overladen, al te vaak achtere-looze, liturgische praktijk, te zeer uit het oog verloren, dat de inkleeding, de uiterlijke gestalte van dit streven, in dien tijd wel bepaald moest worden door Aufklärung, rationalisme en emancipatorische tendenties, gelijk, zooals wij zeiden, alle geestelijke stroomingen naar de geestelijke structuur van hun tijd worden gemodelleerd, althans er door beïnvloed. Maar dat doet niets tekort aan het feit dat de „Reform”, op zijn eigen kreupele manier in zijn beste uitingen, ontegenzeggelijk óók een poging tot Joodsche zelfhandhaving, veelzins een getuigenis was eener fel-doorleefde Godsdrift en van een hunkering naar religieuze zuiverheid. Hij mag daarom, in zijn diepste wezen, gezien worden als een weer manifest worden van dien onderstroom die zich door de geheele geschiedenis van het Joodsche geestelijk leven beweegt: de drang van het hart dat tegen den leegen vorm en een al te kil intellectua-lisme rebelleert, een antithese die teruggaat tot op den edelsten verschijningsvorm van Joodsche Gods- en wereldconceptie: het Profetisme. In later eeuwen ontmoeten we het conflict als den opstand van de naar God hunkerende ziel tegen de afgoderij van de Halacha, een verzet dat, in Kabbala en Chassadisme, in een overlooze mystiek zichzelf verloor, maar die nimmer heeft opgehouden vernieuwend, zuiverend en bevruchtend te werken als 'Awoda Sje-belew.¹⁾ Dat de Joodsche vrijzinnigheid deel is van dezen onderstroom der vrije religiositeit en dus onmiskenbaar van een historisch Jodendom, is altijd door haar bestrijders niet of veel te weinig gerealiseerd.

Het a- en anti-nationale van de „Reform” was dus een door den tijdgeest gedetermineerde verschijningsvorm; het is geen essentiëel element ervan. Hòe positief hij in veel opzichten was, blijkt wel hieruit, dat de renaissance — in de 19e eeuw — van de tot Rabbijn-sche responsen-polemiek verdorde Joodsche wetenschap, voornamelijk het werk van de mannen van het „Liberale Jodendom” is geweest.

Naarmate nu voor de Joodsche gemeenschap de noodzakelijkheid om zijn nationale gestalte weer aan te nemen, duidelijker aan den dag trad en het Zionisme als eenige oplossing van het Joodsche vraagstuk in steeds wijder kring werd aanvaard, werd ook de reform door de nationaal-Joodsche tendenties geïnfilteerd; het groeide met den tijd mee en kon aan de dwingende realiteit

1) „Dienst des harten”.

der historische evolutie en van de evolutie der geesten, evenmin weerstand bieden als de orthodoxie het heeft gekund, die aanvankelijk ook vrijwel alleen „Protestrabbijn” in de vuurlinie bracht. En 1933 rukte de laatste flarden van den universalistischen droom kapot. Dat wil zeggen: voor zoover dit universalisme een poging was om zich zelf en de „Umwelt” te misleiden met wat men zoo graag wilde dat waar zou zijn; als profetisch-ethische visie blijven de verwachting van de broederschap der menschen, de eenheid der volken en de verlossing der wereld van onrecht en geweld essentialia van de Messiaansche boodschap van het Jodendom, een drievoudig snoer dat nimmer verbroken zal worden. Doch dat behoort tot een gansch andere geestelijke categorie als de humanistisch-assimilatorische sentimentaliteiten van de eerste generaties van den Reform.

Aan een ontmoeting van nationaal- en vrijzinnig-religieus Jodendom staat thans niets meer in den weg. Om dat te staven kan zelfs met één naam evenveel worden gezegd als met een lang betoog. In een figuur als Stephen Wise is de vereenigbaarheid van den reformrabbijn (en nog wel van de uiterste linkerzijde!) met den strijdbaren Zionist welhaast klassiek geworden. En zijn gelijkgezinden zijn vele, ook in Erets Jisraël zelf. De oude tegenstelling is een overwonnen, een door de geschiedenis achterhaald standpunt geworden, een legende. In de geestelijke structuur van een nationaal Jodendom is voor vrijzinnige godsdienstigheid zoo goed plaats als voor elke andere geestelijke strooming die de synthese met de primair Joodsche waarden weet te vinden.

In Nederland heeft, meer dan in enig ander land van het Galoeth (in Palestina zijn al deze dingen geen problemen; daar geldt inderdaad het oude woord dat de lucht van het land verstandig maakt!) de „Reform” gelegenheid gehad de juistheid van het bovenstaande betoog te bewijzen. De opkomst der beweging dagteekent hier te lande van het begin der jaren '30 dezer eeuw en al spoedig heeft haar optreden de signatuur gekregen der nieuwe verheldering. In het bijzonder heeft de geestelijke leiding van den voortreffelijken Zionist Mehler niet nagelaten deze oriëntatie te consolideeren. Schrijver dezes heeft het voorrecht gehad aan de liturgie der beide vrijzinnige gemeenten, Amsterdam en Den Haag, mede richting en gestalte te mogen geven en wie in de daar gebruikte gebedenboeken bladert zal aanstonds ontdekken dat van de klassieke beden om Tsion, geen woord geschrapt is, zoomin als iets van wat betrekking heeft op de nationale gemeenschap van Israël of het Joodsche martelaarschap der eeuwen. En waar teksten gereconstrueerd zijn, is dit niet geschied uit eigen fantaisie maar met materiaal uit den Bijbel en ons allerklassiekste liturgische bezit:

de Palestijnsche Siddoe¹⁾ „Palestijnscher“ kan het al niet! We komen daar in ander verband op terug, evenals op hetgeen wel, en principiëel, ook in de hier genoemde vrijzinnige gebedenboeken is weggelaten: de beden om herstel van den offerdienst. Doch daarmee zijn we op ander terrein: dat van de religieuze evolutie, een terrein dat door de onderlinge verhouding van reformisme en nationaal Jodendom niet bestreken wordt. Tenzij men als Zionist op het standpunt der uiterste rechterzijde staat. Maar naar de gangbare opvatting is het Zionisme in wezen de „scheiding van Kerk en Staat“ in het Jodendom. Voor zoover dit dan, bij de wonderlijke verwevenheid van het religieuze en het saeculiere in ons cultuurbezit, ooit even integraal mogelijk zal zijn als bij andere volken, Want dat we nu eenmaal altijd anders zijn, behoort mede tot onze paradox....

In het bovenstaande hebben wij eenige speciale Joodsche aspecten van de controverse orthodoxe en vrijzinnige religiositeit aan het oog van den lezer laten voorbijtrekken. We mogen van dit onderwerp echter geen afscheid nemen zonder deze tegenstelling ook als algemeen-godsdienschtig verschijnsel te beschouwen, iets te toonen van haar wijsgeerige en psychologische contouren, want dat is onontbeerlijk om in haar wezen door te dringen. Al zal die uiteenzetting wellicht al te summier moeten uitvallen.

In de korte inleiding tot dit hoofdstuk is de tegenstelling reeds geconstrueerd in termen, die haar karakter duidelijk laten uitkomen: conservatief en progressief, dogmatisch en vrijzinnig, statisch en dynamisch. Het wezenlijkst wordt zij benaderd met de woorden heteronoom en autonoom.

De heteronoom-geloovige (de „orthodoxe“) aanvaardt een geheel van leerstellingen, leefregels en ceremoniën, zonder zich tot aan de rede ontleende critiek gerechtigd te achten, als een metaphysisch dictaat, hem van buitenaf opgelegd; de autonome („vrijzinnige“) ontleent de verwerkelijking van de relatie tusschen den mensch en het boven-menschelijke aan het gedachten- en gevoelsleven van den mensch zelf — Gods Zijn als innerlijke bewustheid, categorische Imperatief en voor het verstand onbenaderbaar mysterie natuurlijk vooropgesteld. Maar dogma en rituaal toetst hij aan eigen critische rede; hij behoudt zich de vrijheid voor iedere interpretatie die hij als phenomeen van een bepaalden tijdgeest meent te onderkennen en dus als menschenwerk beschouwt, af te wijzen. Hij veroorlooft zich dit uithoofde van zijn meening dat niets Goddelijker in den mensch is dan zijn vermogen tot critisch denken!

Tegen dit aan eigen gemoed en geest ontleenen der religieuze

¹⁾ Siddoe - Gebedsorde.

maatstaven, voert de heteronome aan dat de autonome den objectieven maatstaf mist van Gods onfeilbaar en onveranderlijk Woord. Hier ligt de kern van de antithese. Want de heteronomen zien over het hoofd dat ook zij in laatste instantie hun vast-verankerde overtuiging aan niets anders ontleenen als aan een persoonlijke opvatting van de Godsthem in hun binnenste en de door niets gestaafde onfeilbaarheid van een door hen als bindend aanvaard openbaringsboek. Het absolute, redelijk-reëele, allen twijfel ontzenuwende bewijs, kunnen zij den niet-geloovende niet leveren, op de wijze bijvoorbeeld waarop men een natuurwetenschappelijke theorie bewijst. Het blijft gelóóf, d.w.z. een bepaalde, „allerindividueelste”, gesteldheid des gemoeds.

De uitwendige openbaring, op het bezit waarvan de orthodoxie van elke geloofsgemeenschap prat gaat, vóóronderstelt een inwendige, d.w.z. een autonome! — dat die openbaring de onomstootelijke en overvangbare waarheid inhoudt. In laatste instantie is dus de heteronome religiositeit, precies zooals de autonome een kwestie van..... vrije keuze! Jammer dat de ketterjagers van alle pluimage de juistheid van deze psychologische waarheid-als-een-koef, niet kunnen beseffen en daardoor niet in staat zijn deze vicieuze cirkel te doorbreken, in de eerste plaats al doordat zij bestaan niet tot hen doordringt. Anders zouden ze wellicht, zooals een Joodsche penvoerder bij het begin van het gesprek tusschen vrijzinnig en orthodox Jodendom hier te lande, heeft gedaan, hun vrijzinnige broeders niet voor „religieuze koorddansers” uitschelden. Maar enfin, er zijn gruwelijker dingen geschied in naam van het eenig-ware geloof!

Wij moeten ons tot dit korte betoog ten principale beperken. Doch het kan verhelderend werken de hier geschetste algemeene beginselen nog even in het Joodsche vlak te projecteeren. Het orthodoxe Jodendom stelt zich op het standpunt dat de Pentateuch voor alle tijden verbindbare, aan menschelijke beoordeeling onttrokken waarheid inhoudt. (De als evenzeer sacrosanct aanvaarde Rabbijnsche interpretatie en jurisprudentie blijve hier, om al te groote wijdloopigheid te voorkomen, buiten beschouwing.) De vrijzinnig-geloovige Jood echter tracht, vele van de conclusies der moderne Bijbelwetenschap niet verwerpend, bij allen eerbied voor de grootsche Magna Charta van het Jodendom, daarin eeuwigheidswaarden en aan bepaalde historische situaties gebonden vormgeving, te onderscheiden. In de figuur van Mozes ziet hij een der allergrootsten van de verkorenen uit de geestelijke geschiedenis der menschheid, hem eigener en meer nabij dan een van dezen. Maar dat houdt niet in dat naar zijn meening aan Mozes een complex van voorschriften is geopenbaard en door dezen te boek gesteld, dat voor immer naar de letter gehandhaafd moet blijven en in

welker bewoordingen Gods wil ook voor alle komende eeuwen, ongeacht zich wijzigende levensvoorwaarden voor mensch en samenleving, onveranderlijk ligt opgesloten. (Trouwens, de praktijk der Rabbijnsche wetgeving heeft, als de tijdsomstandigheden daartoe drongen menigmaal, welbewust van eigen scheppende kracht en verantwoordelijkheid, bepalingen van den Pentateuch aan contemporaine behoeften vrijmoedig aangepast.)

De Joodsche vrijzinnigheid nu, ontleent háár vrijmoedige progressiviteit, die zooals wij eerst zagen niet slechts het gebied van dogma en wet, maar ook dat van het ceremoniëel bestrijkt, aan de overtuiging dat ook in de evolutie der maatschappelijke verhoudingen en van het menschelek denken, het Goddelijk Beginsel werkzaam is. God erkennende als Heer der Geschiedenis, is zij te minder bereid aan te nemen dat deze metaphysische Wereldwil zou zijn gekristalliseerd in een wetgeving van vele eeuwen her, die alle kenmerken draagt van bedoeld te zijn voor een bepaalde groep menschen in een bepaalde historische periode. Hetgeen haar evenwel niet belet de idee welke eraan ten grondslag ligt op te zoeken en die te projecteeren naar álle tijden. Daarbij echter nimmer uit het oog verliezend dat de Godheid in den volsten zin is de „Mesjané Ha'ittiem", de Wender en Wentelaar der geschiedenis, en vaak vraagt de vrijzinnig-geloovige zich af hoe het mogelijk is dat ernstige en respectabele religiositeit, die zich aan een als onveranderlijk geheiligd Godswoord vastklemt, niet beseft dat zij, dus doende, onbedoeld de Almacht onder een stolp zet?

* * *

Keeren wij uit de theologische bespiegeling terug tot wat het eigenlijk doel van dit hoofdstuk is: een schets van de wijze waarop naar onze meening een renaissance mogelijk is van de tot verstarring vervallen traditioneel-ceremoniële vormgeving der Joodsche levenswaarden. Daarbij worde vooropgesteld dat, wat hierover zal worden gezegd, niet de pretentie heeft van een gemoderniseerde „Sjoelchan Aroech"¹⁾ — niet slechts de ruimtelijke opzet van dit geschrift maar ook het grondbeginsel der vrijzinnigheid, zou zich daartegen verzetten — en zich slechts tot suggesties en algemeene lijnen wil bepalen. Voor den openbaren eeredienst alleen zal grooter uitvoerigheid moeten worden betracht, omdat deze, minder dan de den afzonderlijken persoon en het huiselijk leven rakende normen en gebruiken, steeds de zaak en de taak eener gemeenschap is. Voorts, dat het hier uiteengezette niet alleen geldt voor hen die bewust een nieuwe vormgeving zoeken, doch zich op velerlei opzicht ook richt tot degenen die, uit een geestelijk ledig, den weg terug zochten of, voor de bevrediging van hun drang naar godsdienstige binding onder suggestie van het Christendom ge-

¹⁾ de Joodsche godsdienstcodex.

raakt, door een begrijpende voorlichting weer in de geestelijke sfeer van het Jodendom konden worden getrokken.

Voor deze beide categorieën in de eerste plaats vormt de renaissance der Joodsche traditie in het particulier leven en het huisgezin een probleem, waarbij de geestelijke leiders zich vooral dienen te hoeden voor te veel-verlangen, zich met de allergrootste omzichtigheid in de geestesgesteldheid der zoekenden moeten verplaatsen. En zich verheugen met ieder klein spruitsel dat schuchter omhoog schiet uit den barren, verwaarloosden grond. Leiding geven is natuurlijk voortreffelijk, maar men zal bij den eersten groei veel aan het „particulier initiatief” moeten overlaten, zich tot aanmoedigen beperken. Heb den moed en het vertrouwen om den eersten tijd den terugkeerenden hun „sjoelchan aroech op hun eigen houtje” te gunnen! Hoe prachtig en innig nieuw Joodsch leven in den eigen kring ontstaan en gedijen kan, bewijzen wel de Oneg Sjabbath-vieringen der Zionistische jeugd, die toch waarlijk verrijkend, zoowel voor de deelnemers als voor het geestelijk bezit der Kelal Jisraël hebben gewerkt en werken. Uit de spontane creatie, de improvisatie zelfs, spruit dikwijls weliger bloei, dan uit het starre reglement: de dood in den pot, om met den profeet Elisa te spreken. Klem u niet vast aan het starre „alles of niets” (want dat draait op „niets” uit!) durf eens wat aan de scheppende fantasie overlaten en laat het jonge, roekelooze veulen van de nieuwe vormgeving maar eerst een poos in het wild rond-draiven. De consolideering uit experiment en... misgreep, komt vanzelf; het waardelooze sterft vanzelf af en wat levensvatbaarheid heeft en in de Joodsche ziel wortelt wordt nieuw gewin. En vergeet vooral niet dat Erets Jisraël, met wat daar al gegroeid is en in knop staat, de machtige magneet is, het inspireerend voorbeeld en de nieuwe norm. Denk slechts aan het Poeriem-carnaval en het herboren „Nieuwjaar der Boomen”.

Aanmerkelijk zwaarder weegt, zooals reeds werd aangeduid, het probleem der openbare godsdienstoefening, want déze is zonder vaste regels en een vaststaande liturgie niet denkbaar. Dat deze in den vorm waarin onze kleine rest haar heeft teruggevonden bij de hervatting van het Joodsche leven in Nederland, niet houdbaar is, — dáárover blijkt wel een communis opinio te bestaan, die slechts niet gedeeld wordt door een kleine, ultra-reactionnaire groep, welke elk woord dat in het gebedenboek gedrukt staat (dat wil zeggen in het gebedenboek van den ritus, waarin men toevallig is grootgebracht!) heilig verklaart. Niets zal deze groep beletten haar liturgische lusten in een particulier minjan bot te vieren, zoo zij de noodzakelijke hervorming en vernieuwing maar niet in den weg treedt en zich als een college van kettermeesters opwerpt.

Maar de vorm en de omvang van deze reformatie zullen een

terrein vol doornen en distels zijn, waarop menige schermutseling — zoo het geen veldslag wordt! — zal worden geleverd. Men krijgt den indruk dat, zóó er al iets aan den synagogedienst zal worden gedokterd, de alpha en omega der liturgische wijsheid zal worden gezocht in bekoring. Maar als dit het eind dezer wijsheid is, komen we er gedeceideerd niet. Natúúrlijk moet er bekort worden. Vijftien jaar geleden sprak Meyer Premsele, in een Mizrachi-nummer, het klassiek-geworden woord van „de bedenkelijke lengte onzer „Seder Tefilloth”.¹⁾ Dat heeft toen een klein stormpje ontketend en de orthodoxe barometer is sindsdien nog niet heel ver in de richting van mooi weer gestegen.

Maar zelfs rigoreus bekorten kan, als er niet ook andere vernieuwingen komen, de menschen van den buitenkant en den zelfkant niet voor onzen eeredienst terugwinnen. Wil men dáárin slagen, dan zal men den moed moeten hebben tot differentiatie te besluiten. Deze menschen zijn voor een synagogedienst in zijn klassieke structuur vooralsnog volkomen ontoegankelijk; er leeft in hen daarvoor niet de innerlijke klankbodem, die slechts door een ermee-opgegroeid-zijn en een voldoende Joodsche en Hebreeuwsche eruditie kan worden gevormd. Hèn zal men moeten probeeren te winnen door een liturgische bijeenkomst — in de synagoge, om hen voorzichtig het „naar-sjoel-gaan” te gewennen — een wijdingsuur, om het bij het voorloopig gebrek aan een andere passende benaming maar zoo te noemen. Een toespraak die met psychologisch begrip hun geestelijke verlangens en behoeften peilt, omlijst door strijfol en kunstzinnig gezang (vooral niet de surrogaat-opera of Donkozakken virtuositeit die men in onze kringen abusievelijk voor synagogale „kunst” placht te verslijten!) van enkele stukken uit het schoonste en meest tot het gemoed sprekende van onzen onuitputtelijken schat aan liturgisch bezit, waartoe de Heilige Schrift — Thora, Profeten en Psalmen — in de eerste plaats mag worden gerekend. In het Hebreeuwsch: in hoeverre de landstaal in bescheiden mate te hulp geroepen zou kunnen worden, zullen wij later nog te sprake brengen.

De taak van den Chazan wordt in zulk een dienst volstrekt niet overbodig; het orgel is volstrekt geen *conditio sine qua non*. Schrijver dezes, wien het, gelijk de lezer reeds bemerkt zal hebben, aan vrijmoedigheid op het stuk van radicale vernieuwingen allermint ontbreekt, is zelfs van meening dat dit instrument in den Joodschen eeredienst niet of nauwelijks past en dit niet op theologische gronden, doch uitsluitend uit overwegingen van stijl. Aan de muzikale structuur van het klassieke chazanoeth — een al te zeer verwaarloosd cultuurgoed — doet het orgel, behalve misschien als

¹⁾ Gebedsorde.

discrete bij het vaak wel zeer haveloos gemeentegezang, geweld aan, evenals trouwens de „concert-gazzen” met zijn achtergrond van bromstemmen-virtuositeit, die niets anders is dan een pseudo-orgel onder rabbinaal toezicht! Renaissance van een van stijlbe-grip getuigend chazanoeth is een integreerend deel van de vernieuwing van den eeredienst; menschen met werkelijke muzikale eruditie hebben de humbug van Lewandowski-kitsch en Sirota-stunts onmiddellijk door en worden er door op de vlucht gejaagd. Zij zullen, hoe paradoxaal dat menigeen in de ooren mag klinken, veel meer worden bekoord door de innigheid en de eigenheid van den synagogalen muziek-stijl, het „spreekgezag”, gelijk men die bij den ouden baäl tefilla¹⁾ vond, den in vervoering en verzonkenheid gegrepene, zoo onvergelykelyk suggestief beschreven door de gebroeders Tharaud: „...un des vieux chantres d’Israël, dont la gorge roule des sanglots, ces artistes de la plainte et du gémissement, ces rossignols de la douleur...” Maar die ook, in een stralend „Hakol Jodoecha”, den hoorder de pracht konden voortoveren van het telken dag nieuwen scheppingswonder, een luchtig schilderij van zingende engelen rondom Gods Troon in de Kedoesjath Jotser of een zonnige Lecha Dodi als welkom aan de lieflijke Sabbathbruid.²⁾

We zijn een weinig afgedwaald, maar de noodzakelykheid van vernieuwing, ook van de beoefening der synagogale muziek, benevens een opgespaarde ergernis van jaren, verontschuldige deze afdwaling. Om tot ons onderwerp terug te keeren: de „wijdingsdienst”. Kort voor den oorlog heeft men daarmede in Amsterdam geëxperimenteerd en, als ik mij goed herinner, lang niet zonder succes. En nog wel op Zondagmorgen! Waarom ook niet? We houden toch ook gewone synagoge diensten op Zondag en reeds een zeer oude traditie heeft de Thora-lezing op de werkdagen niet versmaad zoo deze er zich slechts toe leende de menschen bij elkaar te krijgen. In ons Westersch galoeth komt voor dit doel bij uitstek de Zondag in aanmerking, of men dat nu plezierig vindt of niet. Een kwestie van opportuniteit, die toch waarlijk geen buiging hoeft te beteekenen naar de Christelyke Zondagsviering. Het Sabbath-probleem in de Diaspora is nu eenmaal een kwaal die zich niet met vrome wenschen laat heelen en waarvoor de eenige medicyn op Palestijnschen bodem wast.

Doch na een storm van protest uit den hoek van het onwennigste en starste conservatisme, is dit van durf getuigende initiatief der wijdingsdiensten na luttelike weken bezweken. Tijdens den oorlog is het herhaald, toen echter niet principiëel maar uit harde nood-

1) Hier: iemand uit de gemeente, geen beroepsvoorzanger, die in het gebed voorgeet. 2) De Hebreuwsche woorden zijn de namen van bekende liturgische fragmenten; uit de omschrijving blijkt hun inhoud.

zaak: omdat het de eenige schijngestalte was waarin Joodsche bijeenkomsten konden gecamoufleerd. Zoo werd de nood tot deugd en de synagoge weer tot een werkelijk Beth Hakenésath: Huis der Gemeente, leerhuis en bedehuis. Overigens schijnt de huidige nood aan vergaderruimte dezen terugkeer tot de oorspronkelijke bestemming van de synagoge, te consolideeren, met als blijvend gewin een gezonde secularisatie die allerminst profanatie behoeft te zijn.

Thans de traditioneele godsdienstoefening, bestemd voor hen die in de liturgische praktijk zijn geschoold en de teruggekeerden die de voorbereiding van den wijdingsdienst doorloopen hebben. Deze klassieke uitingsvorm van Joodsch godsdienstig leven, in zijn oorsprongen een meer dan tweeduizend jaar oud cultuurbezit, moet in wezen en structuur zeker behouden blijven. Zelfs de oude Reform heeft, voor een belangrijk deel, deze beiden onaangetast gelaten; revolutionneerende vernieuwingen zijn, behalve in Amerika, verre in de minderheid gebleven. Het zijn slappe surrogaten waarvan de opzet, het religieuze element voor het oogenblik buiten beschouwing gelaten, van een volkomen gemis aan Joodsch cultuurbesef blijkt geven.

Wat de vernieuwing van den traditioneele eeredienst betreft: zooals wij reeds te kennen gaven schuilt zijn problematiek niet in de lengte alléén. Met een herziening, alleen met behulp van „het domme potlood”, zooals een bekend politicus het systeem van fantaisieloos schrappen eens betitelde, komen we er niet uit. Want de onvoldaanheid over den huidige synagogedienst vindt ook in andere elementen haar oorsprong. Daarover zoo aanstonds. Hetgeen echter niet wegneemt dat hier in de eerste plaats inderdaad een fiksche opruiming noodig is. Deze zal dan om te beginnen de pijoetiën — de kurkdroog didactische, door gekunsteldheid meestal onverstaanbare inlasschingen in dichtvorm voor de bijzondere dagen — onder handen moeten nemen. Daarmede is reeds vroeger een aanvang gemaakt en er kan op dezen weg nog een flinke eind worden voortgegaan. Toch hangen wij het radicalisme van een volkomen pijoetiën-loozen dienst niet aan; die zou aan onze gedenkdagen veel van hun kleur en geur ontnemen, óók door een muzikaal vacuum. Maar er is nog iets anders: onze West-Askenasische — „Duitsche” ritus is van alle riten, wat literaire schoonheid betreft, op dit stuk wel het armzaligst bedeed; zoowel de Sephardische Iberische-, als de Oost-Askenasische — „Poolische” — (om van de exotische en in onbruik geraakte riten maar te zwijgen) zijn wat de poëtische inlasschingen betreft, verre zijn meerderen, vooral in de liturgie van de Hooge Feestdagen. Doch de algeheele revolutionneering van ons gebedenboek,

in dit opzicht en met betrekking tot andere punten, durven wij om praktische redenen hier niet bepleiten, omdat zij een vrij langdurige studie en — internationaal — overleg tusschen ter zake kundigen, en bovendien een geheel nieuwe uitgave noodig zou maken, in de eerste plaats van de feestgebeden. Daarop te wachten zou elke hervorming op de lange baan schuiven. Wanneer dan ook, in het vervolg van dit hoofdstuk, verstrekkende suggesties voor een radicale restauratie van de liturgie worden gegeven, wil dat niet zeggen dat de schrijver zich de vervulling van zijn wenschen op korten termijn voorstelt. Maar daarom heeft het toch wel zijn nut om enkele perspectieven te openen die aanleiding kunnen worden tot vruchtbare deskundige gedachtenwisseling en dienstig zijn bij het ter hand nemen van direct mogelijke vernieuwingen.

Bij deze laatsten, evenals bij een hervorming in grooten stijl, moet, bij de keuze van wat behouden blijft en wat vervallen kan, een fijnzinnig afwegen naar schoonheidswaarde en de beteekenis van den religieuzen of historischen inhoud, het leidend beginsel zijn. En zoo vreemd als het lijken mag uit de pen van een „hervormer”: er kan ook aanleiding zijn om, spaarzaam en improviseerend, iets nieuw in te voeren dat wij noode missen en dat op een enkel gedrukt blaadje aan den synagogebezoeker kan worden verstrekt. Ik denk hierbij bijv. aan het majestueuse „Wejeëthajoe”, de evocatieve Messiaansche hymne voor de Hooge Feestdagen, die de hier te lande geijkte gebedsorde mist. De opname van dit visioen van een aardsche Civitas Dei, zou een kolossale verrijking zijn die, in dit tijdsgewricht vooral, ten eerste tot het gemoed en de verbeelding spreken zou. De verleiding laat zich niet weerstaan om in dit verband een vertaling ervan af te drukken.

Eens zullen allen komen U te dienen,
 zij prijzen zegenend Uw Majestelt.
 Dan zullen verre kusten Uw gerechtigheid verkonden
 en volken die U nimmer kenden zoeken U.
 Tot aan der aarde einde klinkt Uw lof —
 één blijde juichkreet: Groot is God!
 Die U verzaakten schamen zich hun waan,
 verwerpen beeld en schijngod die ze aanbaden,
 zij buigen allen, één van geest, het hoofd voor U —
 zoover de zon haar glans zendt wordt slechts Gij beleden.

Ze erkennen d' Almacht van Uw heerschappij,
 zij bouwen d' aarde op als Uw oneindig Rijk,
 zij doen het booze hart tot U zich keeren,
 zij brengen dolenden hun inzicht bij;
 en voor Uw werken met ontzag bevangen
 betuigen zij Uw luister en verhevenheid.
 In deemoed naad'ren zij het God'lijk Licht
 en huld'gen U met diadeem van heerlijkheid.

De bergen dragen het gejubel voort,
verloren eilanden de boodschap van Uw heil,
en van Uw Koningschap het milde juk —
zij allen nemen 't willig op de schouders.
De scharen stroomen samen tot Uw eer,
zij trekken op van d' uitersten der zee
en kronen U met koningskroon!

Om den draad weer op te vatten: ik zie niet in waarom op den vastendag van de verwoesting van Jeruzalem de dorre rijmelarij van een leger waardelooze of minderwaardige klaagzangen, die schrill afsteken bij het Bijbelsche boek der Tranen, niet vervangen zouden kunnen worden door de declamatie van een paar fragmenten uit Bialiks „Rol des Vuurs” en den zang van het den adem benemenden „Sjier ha Emek”. Of geheel in cantilene — en welk een fijn-transparante — het Hooglied en het Boek Ruth voordragen, zooals ik het in meesleepende pracht heb gehoord in de synagogediensten der Zionistische jongeren en zooals het bij de Sefardiën en in het Oosten gebruikelijk is. Want de „voordracht” van deze beide kleine juweelen van het Oude Testament is toch waarlijk meer dan stuitend; twintig minuten van zielloos geprevel van enkelen begeleid door gedempte conversatie der gemeente! Ook dit is weer een voorbeeld hoe men vernieuwen kan zonder dat de guillotine der bekorting of afschaffing ons berooft van wat waardevol is. Wat noodig is, is ons obstinaat adagium van deze bladzijden: scheppende fantaisie. En boven alle dingen: Liefde.

Onmiddellijk verdwijnen evenwel moet alles wat niet tot innerlijke concentratie, tot verhoogde spanning van het gemoed, tot vlucht van denken en voelen uit het dagelijksche en platvoersche kan bijdragen. Zonder misplaatsten eerbied voor het historisch gegroeide, wanneer het onkruid het vruchtbare gewas overwoekert. We kunnen binnen het ons gestelde bestek geen volledig schema geven, maar willen toch enkele voorbeelden niet achterwege laten. Zoo is er geen enkele reden om fragmenten uit de Rabbijnsche literatuur in de godsdienstoefening te handhaven. Wie aan deze literatuur behoefte gevoelt, kan haar in de studeerkamer of in het leerhuis beoefenen; een bezigheid die in de structuur van het Joodsche cultuurleven ongetwijfeld onmisbaar is. En alle herhalingen, zooals die van de psalmen 92 en 145 in den Sabbathochtend-dienst, zijn uit den boeze; tegen dit gedachtelooze gerepeteer legt de sterkst-gespannen intentie het af. Ook de herhaling van het hoofdgebed, de 'Amida, mag volmaakt doelloos heeten; het achterwege blijven in den Sephardischen ritus als in de reeds vermelde diensten der Zionistische jeugd, leveren de proef op de som dat dit zonder schade mogelijk is niet alleen, maar zelfs gewin aan aandacht en rust beteekent. Alleen op de Hoogē

Feestdagen dient de herhaling gehandhaafd te worden, omdat anders de architectuur der liturgie zou worden ontwricht. Er is dan ook minder van een herhaling sprake dan wel van een nieuwe liturgische compositie in de omlijsting van den tekst van het hoofdgebed.

Om een ander voorbeeld van ziellooze routine aan te halen: de dagelijksche sleur der Ochtend-psalmen. Zouden deze niet beter tot hun recht komen, bij een systeem van telkens-één, waarbij ook psalmen die niet in de liturgie zijn opgenomen of alleen voor zeer-ingewijden weggestopt, aan bod komen, om zoo de vertrouwdheid van den synagoge-bezoeker met het kostelijk juweel van Joodsch geloof en Joodsche levens- en wereldvisie dat het Psalmenboek is te vergrooten, en dit weer tot plechtanker van zijn gemoedsleven te maken, gelijk het dat voor het voorgeslacht is geweest? Men behoeft alleen maar te bedenken dat het wellicht gaafste kleinood van den Psalmenbundel, 139, in de liturgie totaal ontbreekt, om in te zien hoe noodig ook hier een restauratie is. Ook dit zijn maar weer enkele suggesties, welke echter, dunkt ons, het overwegen waard mogen heeten. Immers, waar we heen moeten, is: levend Jodendom, levend geloof, zich bewust met God verbonden voelen in het gebed. Aan gedachtenloos, aandachtloos, achteloos geprevel, aan gemechaniseerde en ge-automatiseerde lippenacrobatiek, met een gezellig roddeltje als pikante entremets, is de waarachtige Joodsche religiositeit ten gronde gegaan. De Thibetanen doen het nog grondiger; die hebben hun gesprek met de Godheid met gebedsmolentjes gemotoriseerd; dat spaart adem! En wat schrijver dezes tot nu toe aan synagogediensten na de bevrijding heeft bijgewoond — met uitzondering alweer van die bij de jonge Zionisten, heeft hem niet tot de overtuiging kunnen brengen dat de drang tot zuivering en vernieuwing als een heilig vuur brandt in de harten van hen die het aangaat. Ondanks alles wat ons is overkomen,

Achteloos, aandachtloos, gedachten-loos. Hoe kan dat anders als we met obstinate trouw Sabbath aan Sabbath „bidden” voor het welzijn van den Exilarch, de rectores manifici en de leden der rechterlijke macht... in Babylonië, wier ambten, met de opeenvolgende bekleeders, sinds duizend jaar achter den horizon zijn verdwenen! Het zal er toch zeker eens van moeten komen dat „Jekoem Poerkan” ten langen leste sneuvelt, deze steen des aanstoots reeds sinds vele generaties? Richt men zich werkelijk tot God met deze overjarige bede? Dan zal ongetwijfeld het Psalmwoord aan ons waar worden dat „de Heer in den hemel lacht”! Maar, en in dit geval gelukkig, niemand denkt hierbij aan God, gelijk bij zooveel van de urenlange lippen-acrobatie. En dan, en vooral, het fetichisme dat met de Kaddisj bedreven wordt. Het is al erg genoeg dat deze weidsche huldiging van de Godheid — met haar klemmend

gebed, om de spoedige komst van Zijn Rijk dat in het „Onze Vader” de wereld veroverd heeft — gedenatureerd is tot bijgeloovigen doodencultus. Geen procent van de „rouw-bedrijvende” kaddisj-zeggens, dat den zin ervan als herdenking begrijpt, terwijl de Kaddisj, in haar oorspronkelijke zuiverheid, als een plechtige liturgische afsluiting bedoeld was, om de gemeente naar huis te zenden met hoop in het hart. Dat gaat maar per halfdozijn in het kwartier; brabbelen, slikkend en slokkend, soms in een verward „spreekkoor” (om van de verfromfaaide Kaddisj de-rabbanan maar niet te véél te zeggen en tot het Messiaansche visoen van de geradbraakte Kaddisj di-hoe 'athid maar heelemaal het zwijgen te doen¹⁾), alsof er niet in de Rabijsche literatuur ergens de hartige waarschuwing staat: „Wie de grootheid Gods in buitensporige mate verkondigt, wordt weggevaagd van de wereld.” Dit is geen religie meer; van het verheven begrip van „eeredienst” is het slechts een erbarmelijke caricatuur. Voor wat dit is, bezit één taal ter wereld slechts het precieze woord; ons genoegelijk dialect welke zooiets fel en raak „onssocht!” pleegt te noemen! God is zoek, verdronken in een stortvloed van gedachtelooze, slordige woorden. — En hetgeen wij in Gods Huis zoeken: verhevenheid.

Maar buiten de deur staat een schare gretige Godzoekers die we de sjoel hebben „uitgeoord”...²⁾

* * *

Wij kunnen ons, in de opzet van dit boekje, niet al te zeer in details verliezen; hebben dit wellicht reeds te veel gedaan. En toch hebben we nog maar een bescheiden greep gedaan uit de voorraadschuur der opgehoopte ergernissen, ondanks de verleiding tot uitvoerigheid bij een onderwerp dat ons zó na aan het hart ligt: de zuivering en renaissance van onze liturgie tot den eenvoud en de waarheid die voor den modern-religieuze mensch onmisbaar zijn. Doch er zijn nog enkele punten die niet onbesproken mogen blijven nu deze restauratie aan de orde is gesteld. In de eerste plaats moeten we daartoe nog even terugkomen op het vraagstuk der bekorting. Men kan den indruk niet van zich afzetten dat bij het gebruik van dit slagwoord slechts wordt bedoeld: verkorting van den dienst, van de gebedsorde in haar geheel. Doch daarmee zijn we er niet. Ook de teksten die behouden blijven in de nieuwe liturgische structuur, hebben veelal eveneens vereenvoudiging noodig.

Om dit duidelijk te maken is een kleine literair-historische uit-

¹⁾ Variaties van den oorspronkelijken kaddisj-tekst, resp. met een bede voor de Schriftgeleerden en om de komst van de Messiaansche „vernieuwing der wereld”. ²⁾ „ooren”, in de Joodsche volkstaal: het gebed verrichten (van Lat. orare).

weiding noodig. Men onderscheidt nl. in de geschiedenis van onze liturgie, zooals in die van alle literatuur en ook van andere takken van kunstzinnig scheppen een klassieke, een na-klassieke en een barok-periode die in totale decadentie verzandt. Men kan, de liturgische teksten nauwkeurig lezend en hun stylistische eigenschappen analyseerend, ook zonder uitwendige chronologische gegevens vrijwel steeds vaststellen uit welke dezer perioden zij dagteekenen. De klassieke periode, de oudste, uit de eeuwen rondom het begin der Christelijke jaartelling, kenmerkt zich door schoonen en praegnanten eenvoud. Maar langzaam-aan begint het verval: reeds in de na-klassieke periode doet de veelheid van woorden haar intrede, de summiere en sereene verstillung maakt plaats voor overlading, een overlading welke in den tijd van de barok de sobere, indrukwekkende waardigheid van den aanvang geheel gaat verstikken. Dan hebben de „joredé merkawa” hun hand naar de gebedsteksten uitgestrekt: een mystieke secte in het groote Joodsche cultuurcentrum van Babylonië, welke na de afsluiting van den Talmoad (omstreeks de 6e eeuw der Chr. jaartelling) optrad en o.m. de meening was toegedaan dat een vloed van woorden, een lawine van synoniemen vooral, de concentratie van den biddende verhoogde (de moderne mensch meent juist het omgekeerde) en daaraanboven niet zonder invloed bleef op de Godheid! Zij hebben de sporen van hun, dikwijls exuberante, mystiek op talrijke plaatsen van het gebedenboek achtergelaten, waarvan wij voor den met het Gebedenboek vertrouwd lezer, twee illustratieve voorbeelden aanhalen. Het eerste is de uitbundige reeks van Hebreuwsche synoniemen van verheerlijking in den oudsten Arameenschen — zonder den inlasch goed sluitend — tekst van de Kaddisj, ingeschoven tusschen „Amen, jehé sjéme rabba” en „leëla min kolbitihatha”. Na de lezing van het Sjema, de Eenheidsbelijdenis, in het ochtendgebed: „Emmes wejatsiew”, met in den aanhef niet minder dan zestien synoniemen achter elkaar, om dan in adaequate welbespraaktheid door te loopen naar „Ezrath Awathenoe.” Door een gelukkige omstandigheid waarvan de uitleg hier te ver zou voeren, bevat ons gebedenboek (in het Sabbath-ochtendgebed) voor bepaalde gelegenheden óók den oorspronkelijken tekst met slechts acht synoniemen en voorts precies de helft korter. En deze tekst, uit de alleroudste siddoer — de Palestijnsche — is niet alleen in stylistisch opzicht heel wat fraaiër, maar hij dringt ook onmiddellijk en dieper in geest en hart. Om den lezer overigens geen al te ongunstig denkbeeld van deze „joredé Merkawa” te geven, zij hier vermeld dat wij hun ook zeer dichtertelijke fragmenten uit de liturgie danken, zooals waarschijnlijk het bekende, alle prachtige facetten van mystieke religiositeit toonende „Ha-adéreth we-haëmoena” uit den ochtenddienst van den Verzoendag.

Wij hebben deze voorbeelden aangehaald om te laten zien dat

ook de gebedsteksten zelf, in het bijzonder die uit den na-klassieken tijd en dien der barok stammen, dikwijls bekorting behoeven, om onze Seder Tefilloth tot proporties terug te brengen, welke deze voor den hedendaagschen Jood en vooral voor hen die voor het Jodendom teruggewonnen moeten worden, acceptabel maken. Maar tevens blijkt eruit dat we lang niet altijd onze toevlucht behoeven te nemen tot het coupeerpotlood en een beter resultaat krijgen zoo wij slechts terugkeeren naar den alleroudst-bewaarden tekst. Dat hiervoor speciale kennis van de historie en stylistiek der liturgie noodig is, gevoelig onderscheidingsvermogen en in niet mindere mate artistieke ontvankelijkheid, behoeft geen betoog. Wat echter dezen arbeid ten zeerste vergemakkelijkt is het feit dat wij deze oudste gebedsorde nagenoeg ongeschonden, in haar eenvoud en beknoptheid bewaard, kennen, dank zij de ontdekking, omstreeks de eeuwwisseling, van de „Geniza” — een „depôt” van niet meer gebruikte Joodsche schrifturen en ritualia in Caïro. Deze oudste Siddeor is een vrucht van den bodem van Erets Israël: de gebedsorde die in de oudste Palestijnsche synagogen werd gebruikt, voor een belangrijk deel reeds in den tijd dat de Jeruzalemsche tempel nog bestond. En al is er, in de ons aldus bekende Egyptische versie, niet onwaarschijnlijk het een en ander bijgekomen en in veranderd, dat doet nauwelijks af aan de weldadige soberheid, die scherp afsteekt bij de barokke overlading van het gebruikelijke gebedenboek dat in Babylonië uit zijn kracht groeide. Terugkeerend tot de Palestijnsche Tefilla betreden wij heiligen grond en het moet een inspireerende gewaarwording zijn ons in gebed en dankzegging weer te vereenzelvigen met de woorden en de rhythmten waarin, in overoude dagen, onze vaderen in het Joodsche land, hun harten tot God hebben geheven. Er schuilt iets in van het gevoel dat den profeet bezielde toen hij in Godsspraak verkondigde: „.....en Hij zal het hart van de vaderen doen keeren naar de kinderen en het hart van de kinderen naar hun vaderen.” Ook dit is een weg terug.

In dit verband dient nog gewezen te worden op de Amida — middelpunt en hoogtepunt onzer gebedsorde, de „Tefilla”¹⁾ bij uitstek — in den Palestijnsche Siddeor. De vormgeving die ons vertrouwd is, de Babylonische, vertoont, ofschoon nog van een betrekkelijke soberheid, reeds een begin van de overlading der na-classiciteit. De Palestijnsche 'Amida daaraantegen is, hoewel de indeeling en structuur vrijwel geheel met de Babylonische correspondeeren, van een ontroerenden en indringenden eenvoud die wel in de eerste plaats aan de veel kortere formuleering

¹⁾ Tefilla beteekent in het algemeen „gebed”, maar is tevens de aanduiding van het gebed-bij-uitnemendheid: het Hoofdgebed der achttien lofspreuken dat het centrale punt der gebedsorde vormt.

te danken is. Het is een aarzelend half-fluisteren, een aanduiden meer dan een uitspreken, dat aan het Psalmwoord doet denken: „U is zwijgen lofgezing”. Een renaissance van het hoofdgebed in dezen vorm zou een positief gewin voor de Joodsche religiositeit zijn. Zonder, anderzijds, een zekere onwennigheid te moeten overwinnen, want daarvoor hebben de teksten teveel gelijkenis. En er zou zeker niets tegen zijn, mits dit met voorzichtige en liefdevolle hand geschiedt, enkele passages uit den Babylonischen tekst, waarvan wij het ontbreken als een leegte zouden voelen, mee op te nemen. In het algemeen mag van een klakkeloos adopteren van de Palestijnsche Siddeor geen sprake zijn: ook daarin bevinden zich fragmenten die niet meer tot gevoel en verbeelding van den hedendaagschen mensch spreken en anderzijds ontbreekt ook, buiten de 'Amida, allerlei dat de eeuwen tot dierbaar en waardevol gemeengoed hebben gemaakt en dat wij noode zouden missen. Ook hier geldt wederom ons obstinaat adagium: scheppende fantasie!

Intusschen mag in dit verband een merkwaardige paradox niet verzwegen worden: dat in het herlevende Palestina zelf nog geen enkele poging is gedaan tot herstel van de oude liturgie van het eigen land. In het algemeen is het orthodoxe Jodendom dáár niet minder conservatief dan dat van de Diaspora en hoezeer ook de Joodsche gemeenschap in Erets Jisraël in allerlei opzicht een uitstralingscentrum van vernieuwing is voor het galoeth, van een renaissance der Joodsche religiositeit is daar niet of nauwelijks sprake. Waarschijnlijk moet dit worden toegeschreven aan de ver-voortgeschreden saeculariseering van het grootste deel der Joodsche jeugd die daarheen trekt en die dus, zoozeer vernieuwend en creatief als zij in talloze andere opzichten werkt, in dit opzicht nalaat de oudere generatie met haar geestdrift aan te steken. Dit is een probleem waaraan, naar wij meenen, tot nog toe veel te weinig aandacht is geschonken. Het worde hier slechts gesteld en ter overdenking en discussie aanbevolen.

Weder aanknappend bij onze beschouwing over de restauratie eener korte en zuivere liturgie, zij hier er nog op gewezen dat ook de Rabbijnsche literatuur een schat van korte, dikwijls persoonlijke gebeden bevatten die, uit het halfduister waarin de mechaniseering der gebedspraktijk ze gedrongen heeft, weer in het licht zouden kunnen worden gehaald. Men ziet in ieder geval dat aan „bekorting”, wil zij werkelijk innerlijk en blijvende waarde hebben, meer vastzit dan de oningewijde oppervlakkig zou meenen en dat het gevaar niet denkbeeldig is dat men daarmee een gróót woord gelaten uitspreekt...

Er is nóg een probleem dat zich, bij de vernieuwing der gebedsorde, onafwijsbaar op den voorgrond dringt: de passages in de ge-

beden welke betrekking hebben op den offerdienst. Wij belanden hier weer bij de tegenstelling waarover wij eerder in dit hoofdstuk hebben gesproken: die van heteronome en autonome religiositeit en de controversen die daaruit voortvloeien. Voor den heteronoom denkende ligt hier geen conflict; hij accepteert den offercultus als een goddelijk imperatief die geen discussie toelaat. De autonome religiositeit evenwel moet zich in deze materie beroepen op het recht van kiezen en afwijzen, van toetsen aan eigen critische rede, dat haar wezensmerk is. Waarom zullen wij zoo dadelijk zien.

De oude „Reform”, in haar anti- of in elk geval a-nationale gezindheid, had terzake van deze problematiek gemakkelijk spel. Die schrapte plompverloren alles wat op het herstel van het Joodsche Volk in zijn oude vaderland betrekking had en de offerdienst ging in één moeite mee over boord. Voor een nieuwe renaissance der Joodsche religiositeit ligt de zaak niet zoo eenvoudig. Want deze wedergeboorte, die de evolutie naar nationaal-Joodsch bewustzijn heeft doorgemaakt, is even Palestinocentrisch als het orthodoxe Jodendom. Dat dit ook in haar liturgie tot uiting komt, hebben wij reeds uiteengezet. Geen woord van het immanente Joodsche heimwee der eeuwen is daarin verloren gegaan. Doch hedendaagsch religieus besef is volkomen discongruent met den offercultus; wij kunnen ons, met den besten wil van de wereld, niet meer realiseren dat door het slachten en in rook doen opgaan van een offerdier of het ontsteken van reukwerk, innerlijk contact met de Godheid zou kunnen worden verkregen, laat staan dat deze „gunstig” te onzen opzichte kan worden gestemd of bereid gevonden tot vergeving onzer zonden. De offerdienst behoort tot een primitief stadium in de geschiedenis van den godsdienst en is een voorgoed overwonnen standpunt voor den cultuurmensch. Reeds de profeten, predikers van innerlijke godsdienstigheid, en dragers en getuigen van een geestelijk Jodendom, leggen weinig geestdrift ervoor aan den dag, en dat is héél zacht uitgedrukt. Ook een niet bepaald hervormingsgezind godsdienstphilosoof als Maimonides laat zich minstgenomen problematisch over den offerdienst uit. Onze dienst is „awoda sje-belew”, „Dienst des Harten”, en reeds met de opkomst der synagoge — terwijl de tweede tempel nog eenige eeuwen zou bestaan, was het pleit in wezen beslecht en had het zwaartepunt van den Joodschen eeredienst zich van het offer naar het gebed verplaatst. Dat na de verwoesting van den tempel, de synagoge en haar liturgie in plaats van den tempeldienst zouden zijn getreden, is een traditioneele misvatting die de historische feiten miskent. De synagoge en haar liturgie waren er, geboren uit de noodzaak van een autonome evolutie, die geheel in de lijn der voortschrijdende verheldering van de godsdienstige voorstellingen lag. Men mag wel als vaststaand aannemen dat, als de tweede tempel niet door den

fakkel die een officier van Titus in het allerheiligste wierp, tot den grond zou zijn afgebrand, de tempelcultus zichzelf toch zou hebben overleefd. Het is nu alleen wat vlugger gegaan. Evolutionnaire krachten laten zich keeren noch onderdrukken, op zijn hoogst door revolutie bespoedigen.

En nu is het merkwaardige dat, om de offers uit den tekst van het gebedenboek te lichten, „schrappen” veelal niet eens noodig zal zijn. zoo men ook hier tot de bewoordingen den Palestijnschen Siddoer terugkeert! Luister slechts naar deze lezing van „Retsé”, een fragment in den bij ons gebruikelijken tekst vol van reminiscensen aan den offerdienst. „Heb behagen, Heer onze God, aan Uw volk Israël en troon in Tsion, en mogen Uw dienaren U dienen in Jeruzalem”. Hier hoeft toch waarlijk geen woord veranderd of geschrapt. En zoo is er meer.

Natuurlijk zal hier en daar reconstructie onvermijdelijk zijn. Maar de ervaring heeft geleerd dat ook hier de „reparatie” het best kan geschieden, niet door eigen bedenksels, hoe fraai ook, doch door gebruik te maken van fragmenten uit oude, authentieke teksten. Dat levert verrassende resultaten op. Het gaat ermee als met de transplantatie van levend weefsel door de moderne chirurgie. Het groeit vanzelf in de nieuwe omgeving in en gaat er een organisch geheel van vormen. Het is, bij herziening den liturgie, een heel wat sierlijker procedé dan dat van een blauw potlood en een literair kunstgebit. Het heeft iets van het restaureeren van een kostbaar en oud schilderij: ook daàrbij is een kunstvaardige en voorzichtige hand noodig die het stof der eeuwen verwijderd en het ongerepte schoon weer te voorschijn haalt. Nogmaals, lezer, de vernieuwing van den synagogedienst heeft meer voeten in de aarde, dan het gestandariseerde recept van „bekorten” u zou doen gelooven.

Nog twee andere vraagstukken eischen in het kader van deze beschouwingen aandacht. Het eerste is: het gebruik van de landstaal in de synagoge. Deze kwestie lijkt nauwelijks meer actueel, nu de Joodsche jeugd met zooveel vuur zich op het Hebreeuwsch geworpen heeft. In principe is zij inderdaad niet meer actueel, en toch is het mij bekend dat bijv. in een der gemeenten in het Noorden des lands direct na de bevrijding een heftige strijd is ontbrand over de wenschelijkheid sommige gedeelten van de liturgie in de landstaal te lezen.

Ik kan mij dit voorstellen. De renaissance van het Hebreeuwsch houdt niet in dat nu plotseling iedereen een geroutineerd Hebraïst is; ook niet ieder die zich met vlijt op de studie ervan toelegt is direct thuis in de taal van Bijbel en gebedenboek. En zij die op den tweesprong staan en die wij zoo gaarne willen terugwinnen,

zijn het zeker niet. Kwesties van assimilatie of emancipatorische gezindheid behoeven hier, gelijk bij den ouden Reform, niet mee te spreken; het is, bij sobere doseering althans, een zaak van opportuniteit. En dan rijst de vraag wat er tegen kan zijn om bijv. fragmenten uit de Bijbel in de landstaal nader tot de synagogebezoekers — en vooral de bezoekers van wijdingsdiensten — te brengen. Het is met de Bijbelkennis van den gemiddelden Jood niet schitterend gesteld; moet niet ieder middel om daarin verbetering te brengen, worden aangegrepen? Want Tenach¹⁾ is de bron van ons geestelijk zijn, en werkt niet het levende woord directer dan lectuur? Wij mogen geen enkelen weg naar het Jodendom versperren nu we met zoo weinigen zijn gebleven en onder die weinigen zooveel die wankelen. Onze Rabbijnen prediken in de synagoge immers óók in de landstaal!

Maar één ding moet vaststaan, is niet voor discussie vatbaar. Onze synagogale samenkomst als geheel, als conceptie, moet Hebreeuwsch zijn en blijven en in ieder geval zou, bij toelating van de landstaal, de uitdrukkelijke voorwaarde moeten worden gesteld, dat de vertalingen worden voorafgegaan door de voorlezing van het Hebreeuwsche origineel. Niet alleen om de absolute prioriteit van het laatste nadrukkelijk te doen uitkomen, doch ook omdat wij ons voor dit systeem zouden kunnen beroepen op een over-oude traditie: de „Targoem”: de herhaling van de Bijbelvertaling in de oude Palestijnsche synagogen in de volkstaal (het Arameensch), in den tijd dat het Hebreeuwsch niet meer algemeen werd verstaan.

Het blijft echter een noode en aarzelend aan te wenden lapmiddel en alvorens daartoe te besluiten, dient nauwkeurig te worden nagegaan of het probleem niet zou kunnen worden opgelost door het verstrekken aan de synagogebezoekers van, desnoods gestencilde, moderne vertalingen, die de innerlijke en letterkundige schoonheid van de origineelen recht doen wedervaren.²⁾

Sprekend over de taal in de godsdienstoefening, denken wij als vanzelf aan het andere punt dat wij nog willen aanroeren. Dat is de uitspraak van het Hebreeuwsch. Wij zijn van meening dat het tijd wordt om „om te schakelen” van de germaniseerde (houdt

1) De in het jodendom gebruikelijke benaming van het Oude Testament, gevormd uit de aanvangsletters van: Thora (Vijf Boeken Mozes), Newiim (Profeten), Chetoewim (de andere gewijde geschriften).

2) Deze vrome wensch schijnt nog altijd gemakkelijker neergeschreven op het geduldig papier dan vervuld. Uit een recent geval blijkt tenminste dat het vertalen van klassieke Hebreeuwsche teksten in evenwaardig Nederlandsch, lang niet allemans werk is, al is die alleman ook de hooge geestelijke autoriteit. Immers, de vertalingen uit O.T. en liturgie, die den synagogebezoekers werden uitgereikt bij de herdenking der gevallen van het Duitsche schrikbewind, op den Vastendag van den Negenden Aw van het jaar 5706, waren monstervoorbeelden van hoe het niet moet. Wat ze wél waren: quasi-„moderne” bombast, die in zijn machteloosheid een parodie

men met dit taalhistorische feit wel voldoende rekening bij zijn verzet?) Askenazische uitspraak naar de zoetvloeiende en melodieuze, waarin onze taal in Erets Jisraël uit de monden van een nieuwgeschapen volk, om met den Psalmddichter te spreken, òpklinkt. Dus doende, zullen wij, wanneer wij bijeenzijn in bezinning op de Joodsche levenswaarden welke ons tot God voeren, ons nog meer één voelen met de Kellal Jisraël, met de gemeenschap van Israël, met haar historie, haar nooden en smarten, met haar manhaften strijd en haar idealen en met de Goddelijke opdracht die zij draagt door tijd en eeuwigheid. Ik weet: er zullen duizend bezwaren uit den grond worden gehaald en ik kan er nog misschien wel honderd bij verzinnen, maar probeer nu eens niet op de stokpaardjes van uw gepreoccupeerd conservatisme op te tornen tegen den storm van een verschrikkelijken maar grooten tijd als deze. Tracht te leven naar zijn maat.

Ik ben mij bewust zeer veel van Uw aandacht te hebben gevergd voor wat ik als de zeer gecompliceerde problematiek beschouw van het terugwinnen en behouden van onze dolenden en ontspoorde en, daarmee in directen samenhang, van de middelen en wegen om, door vernieuwing van onze religieuze vormgeving, God grooter eerbied te geven en het Huis des Jodendoms nieuwe waardigheid, het aldus bewoonbaar makend ook voor hen die nu voor de poort staan. En voor onszelf, zooals we dan later ongetwijfeld zullen ervaren. Maar éérs gaat het om degenen die wij dreigen te verliezen en die zichzelf welhaast verloren hebben. Want „wie één ziel in Israël behoudt, hem wordt het toegerekend of hij geheel de wereld behouden had.” Dit verontschuldigt mijn uitvoerigheid.

Laten wij, bij onze vernieuwingspogingen, de woorden — zoo schoon en zwaar van inhoud — tot richtsnoer maken, die wij in onze Sabbath- en feestgebeden telkenmale uitspreken: „Maak ons hart zuiver om U te dienen in waarachtigheid.” Wetahér libenoe le-owdecha beëmeth...

— — —
 vormde van den edelen eenvoud der origineelen, op zijn hoogst geschikt om een heelen of halven buitenstaander, met de letterkundige cultuur van een gemiddeld ontwikkeld mensch, den lust tot synagoge-bezoek eens en vooral te doen vergaan. Wie het in zijn hoofd krijgt om Adonaj Tsewaath met „God der heclaltroepen” of „der werelttroepen” (o juweel van „litteraire” oorlogswinst!) te vertoiken, wekt alleen maar heimwee naar het statige archaïsme van den „Heere der Heirscharen” en reikt zichzelf een jammerlijk brevet van onvermogen uit. De rest is overigens naar rato. Dan duizendmaal liever het zuivere en wel-doordachte Nederlandsch, al klinkt het na meer dan een eeuw wat verouderd, van een begaafd vertaler als Dr S. I. Mulder. Het is een treurige geschiedenis: dubbel treurig in een tijd waarin we zooveel dreigen te verliezen en zooveel moeten zien terug te winnen.

IV

„VLAMMENDE JEUGD”

In het Geleide-woord bij den aanvang deelde ik mede, dat deze schriftuur in eersten aanleg haar ontstaan dankt aan de opwekking van een jongen vriend, een der actieve figuren uit de Zionistische jeugdbeweging. Veel van de activeering der inzichten — ook van de uitzichten en vergezichten —, met betrekking tot de problematiek en de innerlijke spanningen, waarvan dit slothoofdstuk een neerslag zal blijken, en vooral van de suggesties en inspiraties waaruit het is gegroeid, dank ik aan het contact met deze fel- en sterk-bewust levende groep jongeren, vlammend van Joodsche geestdrift, van Joodschen levenswil, gedrevenen door het besef dat in dit noodlotsuur der Joodsche historie, het compromis geen kans meer heeft. Dat krammen en lijmen een futiel en steriel spel is geworden, dat de rauwe werkelijkheid van het Joodsche lot zonder sentimentaliteit in de oogen moet worden gezien, dat wij sâamgedrongen staan tusschen de Geriziem en de Ebal, tusschen den zegen en den vloek, tusschen het leven en den dood. En dat wij daar staan moeten met dat ééne antwoord in het hart en op de lippen, dat vijf en dertig eeuwen Israël in nood en dood altijd weer heeft gereed gehad: „Oewachartha bachajiem!”, En gij zult het léven kiezen...

Dit is niet het antwoord van deze „Vlammende Jeugd” alléén; die is, in strijdbaarheid, in aangeven van het marschtempo, slechts voorhoede. Achter haar komen de ouderen, bezadigd door levenservaring, met de bindingen van een levensgang die aanvankelijk minder door problemen werd verontrust, maar, na het kenteren van het getij aangestoken door het vuur der opstandige jeugd en overtuigd door háár goed recht. Ouderen, die er ook genoeg van hebben gedragen om, naar Max Nordau's bijtende karakteristiek van den Diaspora-Jood, „Luftmensch” te zijn — een mensch met geen eigen plekje grond voor zijn beenen, die dan maar moet zien hoe hij hangen blijft! En zóó hij al ergens een plaatsje veroverd, is het altijd een op den tweeden rang en dát wordt hem nog benijd en betwist ook. Deze storm van integralisme die ons zweept, wat is hij anders dan het antwoord op wat over ons is gekomen, wat over ons heeft kúnnen komen in een zij het „be-

schaafde", maar dan toch in elk geval ietwat laksche wereld als het om de gerechtigheid te doen is! „Gedenk o Heer, wat ons is overkomen, schouw neer en zie onze schande aan..." Vijf en twintighonderd jaar oude weeklacht, evocatie aan een zwijgende eeuwigheid, en vandaag zoo nieuw als op den dag dat Nebukadnezars landsknechten den fakkel in het Allerheiligste wierpen.

Onze schande? „De verstandige zwijge in een tijd als deze", zegt een van onze oude Godsmannen. Maar de stem van het bloed onzer broeders schreit omhoog van de aarde... Die stem zwijgt niet. En daarom kunnen wij niet zwijgen. Wij vragen: récht. Niet: genade, medelijden, geduld-worden, niet de krokodillentraan der meewarigheid om al die „Jodenmensen"... die toch „ook" menschen waren, nietwaar? Recht, recht, en nog eens recht, op een plaats op aarde — en niet ónder de aarde! — recht om eindelijk ongeschonden, onverlet, als ménschen te leven.

Als de menschen die we nu eenmaal zijn en willen blijven, in de hardnekkige trouw die ieder volk tot een eer wordt gerekend maar die reeds Tacitus óns kwalijk nam,... als Joden! Want deze plaats waarop wij staan is heilige grond.

Dit is het wat den Jood, den jongen, stormachtigen, vlámmenden Jood in de eerste plaats, in zijn diepste wezen beroert en tot verzet drijft: dat hij niet meer „neemt", in den meest letterlijken zin die deze populaire zegswijze maar kan hebben. Wij hebben teveel geleden, als gemeenschap niet alleen, maar ook de overgroote meerderheid van hen die er nog zijn, hebben slechts op het kantje het leven er af gebracht: den doodendans ontsprongen in een der kampen of al de lichamelijke, geestelijke en zedelijke kwellingen van een jarenlangen onderduik doorstaan. En allen missen wij dierbare nabestaanden en vrienden. Er is ook een andere groep, over welke we reeds gesproken hebben en nog nader komen te spreken: die in de levensdronkenschap van het behoud tot alles bereid zijn, het offer van eigen waardigheid in de eerste plaats, om maar zoo gauw mogelijk buiten de mijlpalen van iedere Joodsche binding te komen, in de hoop daarmede het Jodenvraagstuk te hebben opgelost, voor henzelf en de hunnen dan, wel te verstaan. Maar zij tellen hier niet mee omdat men geen maatstaf kan zijn voor een recht waarvan men vrijwillig afstand doet. Het gaat om de anderen, die Jóódsche menschen (echter geen „Jodenmensen") willen zijn en blijven. Deze positieve groep is het, welke „het niet meer neemt". Het niet neemt dat de wereld probeert het Joodsche vraagstuk met een paar doekjes voor het bloeden „op te lossen", dat er, anderhalf jaar na Duitschlands capitulatie, nog Joden in kampen verblijven, in Polen en Hongarije nog formeele progroms mogelijk kunnen zijn. Maar vooral niet: dat het antwoord van de wereld op wat ons

aangedaan is, zich als toenemend anti-semitisme verneembaar maakt en nog meer dan dit, dat die zelfde wereld, met schending van een plechtig gegeven belofte, in gebreke blijft, recht te doen inzake Palestina.

Zoo voelt de Jood, in de democratische landen in meerdere mate dan vóór den oorlog, zich zoowel individueel als in zijn hoedanigheid van deel der Joodsche volksgemeenschap, opnieuw gediscrimineerd; als loon der wereld voor het lijden dat zijn deel was! Burger van den tweeden rang zoo niet in den zin der wet dan toch in de schatting van velen zijner medeburgers, en zoon van een volk „welks aanzien gering is onder de volken” en „waarvoor geen pleiter opstaat”, zooals zijn eeuwenoude dichters reeds klaagden. Zelfs in de vergaderzaal der Vereenigde Naties heeft men onze stem buiten de deur gehouden; symbool van ons historisch noodlot. Wie ons schenden wil en smaden, zegt: we zijn een volk, een gemeenschap van „volksvreemden”; wie ons goed recht beknotten wil zegt dat we géén volk zijn. Precies zooals het in de kraam van het ónrecht te pas komt. De eeuwen van onrecht hadden ons duldzaam en berustend gemaakt, maar ditmaal is de dosis te sterk geweest. Nu zijn wij opstandig geworden en nemen het niet. Eischen ons menschelijk recht en onze menscheijke waardigheid: „veiligheid voor angst en veiligheid voor gebrek” die in het Charter der Vereenigde Volken aan alle menschen beloofd zijn. Een stuk aarde om op te wonen en een stuk hemel om eindelijk eens in de zon te staan. Het stukje aarde en het stukje hemel vanwaar wij de menscheid ons eeuwig handvest van menscheijkheid en gerechtigheid meebrachten, waaruit het beetje fatsoen stamt dat de wereld in zijn beste momenten toont. Ach, we zijn wel erg bescheiden; als we chauvinisten waren en er gauw-bezeerde diplomatieke teentjes op na hielden, zouden we, als oudst cultuurvolk op aarde, om niet minder dan het eerepresidium der vereenigde naties vragen! En wij vragen slechts een plukje grond in de Middle-East, dat echter bezwaard is met zijn geëxponeerde strategische ligging en de olie in de buurt. Als die olie er niet was en het alleen maar van melk en honing vloeide, gelijk in de oude dagen, zou de zaak misschien niet zooveel voeten in de aarde hebben... Maar daarover spreken we nog uitvoeriger.

Laten wij niet te lang verwijlen bij de bitterheid en de wrange scherts. Want het punt dat we hebben aangeraakt: het gevoel van onbehagen dat den overgebleven Jood bekropen heeft, ook in de beschaafde Westersche cultuurwereld, een zóó sterk onbehagen dat het hem met onweerstaanbare kracht drijft naar de eigen Joodsche gemeenschap in het land dat het Joodsche volksbewustzijn door de eeuwen heen als zijn rechtmatig historisch erfdeel is blijven beschouwen, is niet alleen een buitengewoon ernstig, maar vooral een buitengewoon delicaat probleem. En voor

ons, Nederlandsche Joden, meer dan waarschijnlijk voor eenige andere Joodsche groep ter wereld, een in veel opzichten pijnlijk probleem.

In geen land ter wereld immers zijn verdraagzaamheid en vrijheid van gedachte zóó hecht in de nationale cultuur verankerde geestelijke goederen als in Nederland: de helderst-glanzende facetten in wat Huizinga als „Nederlands geestesmerk” construeerde; een geestesmerk, aan de wording waarvan Christendom en Humanisme met hun edelst bezit bijdroegen en als zoodanig uniek in de wereld. Belichaamd in historische figuren als Willem van Oranje, Erasmus, Coornhert, Hugo de Groot — namen die symbolische kracht en klank bezitten. In een dergelijk geestelijk klimaat was voor agressie jegens andersoortige of andersdenkende minderheden, voedingsbodem noch bestaansmogelijkheid. Men schrijve dit vooral niet alleen op rekening van het tooverwoord „democratie”. Democratie en progressiviteit als zoodanig hebben zich absoluut geen waarborg getoond tegen hetzij gewelddadig, hetzij sociaal anti-semitisme. Al mag men de Sowjet-Unie de eer niet onthouden elken vorm van ras-discriminatie met kracht en ook niet zonder succes te hebben bestreden, toen in den oorlog het centrale gezag uitgeschakeld was en de oerdriften der bevolking vrij spel hadden. heeft de oude, ingekankerde Russische Jodenhaat zijn boozen lust weer kunnen botvieren en tallooze slachtoffers gemaakt, om van achteruitzetting en onrechtvaardige behandeling niet te spreken. En in de Vereenigde Staten, zoo prat op hun „democratie”, is de scheidingslijn tusschen niet-Joodsche en Joodsche burgers zoo scherp gemarkeerd, dat men met betrekking tot de Joden welhaast van een sociaal isolement mag spreken. En dat is géén zelfgekozen isolement! Ook de beruchte proefstemming onder de soldaten in de Amerikaansche bezettingszône, van Duitschland, waarbij niet minder dan 22 proc. zóó vatbaar bleek voor de Nazi-suggesties, dat zij Hitlers Jodenpolitiek goedkeurde, toont wel hoe vatbaar de Amerikaan voor anti-Joodsche propaganda is. Overigens: de bejegening der negers in de V.S. bewijst wel overduidelijk dat uitwendige democratie en tolerantie tegenover anders-geaarden verre van identiek moeten worden geacht. Van het tooverwoord democratie moeten we werkelijk niet te veel verwachten als zij niet van een staatkundige vorm, tot een gesteldheid der geestes is geworden. Deze laatste is beslissend.

Want aan den anderen kant: de Republiek der Vereenigde Nederlanden, waar de Joden een menschwaardige behandeling genoten, was allerminst democratisch, maar de autocratische regenten toonden daar heel wat meer verdraagzaamheid dan lief was aan een groote meerderheid der Calvinistische bevolking, waaruit telkens aandrang werd geoefend, — niet in de laatste plaats om den broode! — tot straffer discriminatie. Het is in de eerste plaats

de houding van een geestelijke bovenlaag geweest die Nederland gestuwd heeft naar den top van waarachtige beschaving. Van gewelddadigheid jegens Joden is, na hun vestiging in grooten getale in de Noordelijke Nederlanden, sedert het eind der 16e eeuw, nooit sprake geweest, ondanks een vloedgolf van venijnige anti-Joodsche „literatuur” in de 18e eeuw; de in het algemeen niet agressieve aard van den Nederlander was in deze geweldloosheid natuurlijk ook een belangfactor. Hetgeen evenwel niet inhoudt dat zij verschoond bleven van uitzonderingsbepalingen, speciaal op economisch terrein; hun volledige staatsburgerlijke emancipatie is een der verworvenheden van de ideologie der groote revolutie. En evenmin mag men zeggen dat deze emancipatie volkomen is geweest. Zij was het bijvoorbeeld in dien zin niet, dat, bij traditie, bepaalde hoge ambten en sleutelposities voor Joden in Nederland nimmer toegankelijk zijn geweest. En ook heeft de emancipatie nooit beteekend dat de Jodenheid in Nederland door de rest van de bevolking niet als een in aard en wezen — om de zachtste kwalificatie te gebruiken — andersoortige groep is beschouwd of, waar het hier om intuïtieve sentimenten betreft, is „aangevoeld.” Het is noodzakelijk, met het oog op ons verder betoog, dit uitdrukkelijk vast te stellen. Echter neemt dit alles niet weg dat de Jood in dit land altijd naar zijn menschenlijke waarde heeft kunnen leven, hetgeen meer is dan van de meeste andere landen kan worden gezegd. Indien het waar is wat een geestig schrijver eens heeft gezegd, „dat het Joden-vraagstuk de barometer is dien God tegen den wand der wereld-geschiedenis heeft opgehangen om er het fatsoen der volkeren op af te lezen”, dan heeft die barometer voor Nederland ongetwijfeld altijd op „mooi weer” gestaan! Helaas zijn er thans donkere wolken komen aandrijven die den wijzer nu en dan bedenkelijk naar „Veranderlijk” doen schommelen!... Maar daarover zoo aanstonds. Intusschen mag, in deze geschiedbeschrijving-in-een-notedop van het Joodsche lot in Nederland, zeker niet vergeten worden hoezeer de houding van het Oranjehuis voor deze humanistische tolerantie altijd een inspireerend voorbeeld is geweest.

Ook in de harde jaren die achter ons liggen, heeft een belangrijk deel van het Nederlandsche volk deze nobele traditie van boven afstammings- en geloofsverschil verheven, voorbehoudloze menschelijkheid, ongerept hooggehouden. Van de kleine rest die is overgebleven, danken honderden hun leven aan den moed, de offervaardigheid, de onwrikbare beginselvastheid van niet-Joodsche medeburgers, kortom, aan den Geuzengeest die ook tegenover deze tyrannie niet gestorven bleek. Wij schieten daarvoor in eerbied en dankbaarheid niet te kort, vooral niet jegens hen die moed en beginselvastheid betaald hebben met het offer van hun leven. Deze onbaatzuchtige helpers zijn niet weinigen geweest en onder

hen waren er zoowel die hun aandrift tot hulpverleening hebben geput uit een hooge opvatting van hun Christen-zijn, als die bewogen werden door de aan een humanistische levensbeschouwing ontsproten hartstocht voor gerechtigheid en menselijkheid. En velen onder hen waren eenvoudigen van geest: alleen maar goede mensen. Vooral eeren wij de waarachtige Christenen die hun hulp geboden hebben uit geen ander motief dan om Gods en der Liefde wille, nooit hebben gepoogd hun beschermelingen hun overtuiging op te dringen, daarbij misbruik makend van geestelijke weerloosheid, die niet hebben getracht naar geestelijke oorlogswinst voor het eigen geloof. Al mogen wij een vast-verzekerd geloof niet te hard vallen om zijn begeerte het eigen heil aan anderen mede te deelen, tact en een juist verstaan der delicate verhoudingen hadden het moeten matigen in zijn over-ijver tot tijd en wijle dat de sujetten meer innerlijken weerstand hadden en den bijstand en voorlichting van eigen geestelijke leidslieden. En voor het in het Christendom doen opnemen van onmondige kinderen bestaat geen énkél excuus, noch voor aarzeling of weigering om Joodsche oorlogswezen aan de Joodsche gemeenschap terug te geven.

Het is de hierboven in het kort geschetste houding van den Nederlandschen geest door de eeuwen heen en van het beste deel van het Nederlandsche volk in de afgelopen jaren, welke het voor ons, Nederlandsche Joden die zich ten volle van hun Joodsche bindingen en verbondenheden bewust zijn, zoo moeilijk maken — delicaat en pijnlijk, gelijk wij het hebben uitgedrukt — om in volle openhartigheid te spreken over wat ons deert en beweegt en opstandig maakt, over wat ons, met heel onze innerlijke kracht en bewogenheid, drijft naar een integrale keuze voor ons Joodsche wezen en ons Jodendom. Vast sta, dat dit géén gebrek aan dankbaarheid is. Maar wel zijn wij kwetsbaarder geworden, innerlijk kwetsbaar, met een gevoeliger zintuig voor elken vorm van discriminatie. Is het wonder na wat ons en de onzen is aangedaan? Maar wij ontkennen dat wij óvergevoelig zouden zijn geworden. Het is dit: dat de moorddadige gloed van den brand die zes millioen van de onzen heeft verteerd, die eeuwenheugende middelpunten van Joodschen geest en Joodsch leven van den aardbodem heeft weggevaagd, vele dingen heeft gezet in het licht eener spookachtige helderheid. En dat een koppige trots zich in onze zielen heeft vastgevreten. Want een volk dat de moeite waard is om, met alle middelen van een duivelsch vernuft, tot den laatsten man te worden verdelgd, is zéker de moeite waard om te leven naar zijn innerlijke — door den geest uit den afgrond gevreesde! — grootheid. Want die gevreesde grootheid is: de metaphysische boodschap der gerechtigheid die

het door de eeuwen draagt. Wie zóó geschonden is, heeft het leven dubbel lief. En verdraagt den smaad en de achteruitzetting niet meer. Dit is de paradox van den bezeten Joodschen levensdrift van heden.

Zoo komen wij terug op de verhoudingen in het Nederland van na-den-oorlog. Men kan de gedachte niet van zich afzetten, en zulks op steekhoudende gronden, dat de groepen welke tijdens de bezetting den vervolgdten Joden steun en hulp hebben verleend — evenals overigens de verzetsgroepen in het algemeen — gevormd werden door een geestelijke bovenlaag van het Nederlandsche volk, de eigenlijke dragers van zijn „geestesmerk”. Wat men „volksgeest” in positieven en creatieven zin noemt, is immers vrijwel altijd het wilsproduct van een bewuste en actieve kern. Onder „geestelijke bovenlaag” behoeft hier niet in de eerste plaats te worden verstaan wat men gemeenlijk als „het intellect” aanduidt; het is meer de kwestie van een bepaalde geesteshouding die in onderscheidene lagen der samenleving doorwerkt. Ongetwijfeld hebben de intellectueelen er een belangrijk aandeel in gehad, maar niet minder, gelijk reeds gezegd, de principiële Christenen van allerlei kleur en niet in de laatste plaats het meest-bewuste deel der arbeiders. Dit laatste is wel gebleken uit de proteststaking bij het begin van de Jodenvervolgingen in 1941. Over de houding van de rest van het Nederlandsche volk — de breede laag die ik onlangs ergens raak als „de geestelijke middenstand” aangeduid zag — is men in het algemeen minder enthousiast en naar het mij voorkomt terecht. Men doet, met betrekking tot deze kleurloze massa in veel gevallen inderdaad beter van **gebrek aan houding** te spreken. Kleurloos en tegelijkertijd niet zonder schakering is deze massa; de nuances monden uit van de onnoozele bioscoopbezoekers die terwille van de — Duitsche — hoofdfilm, de geraffineerde Goebbelspropaganda op het witte doek gewillig slikten („een mensch mag toch waarachtig wel es een verzetje hebben in zoo'n rottijd!”), via de kultuurkamerkunst-klantjes en jolige „levenskunstenaars” alsof er geen vuiltje aan de lucht was, in den vergaarbak van zakkenspekkers bij leveranties en handen-spandiensten aan den mof. „Brand je niet aan koud, laat staan aan heet water”, is de zinspreuk geweest van al deze brave „vaderlanders”, die het nauwelijks-riskante gebruik van hun telefoon ten behoeve van een in doodsgevaar verkeerenden Jood weigerden met het humane heldendom van „ik wil met die rommel niks te maken hebben!

Van deze groep naar het aan den boom van het herboren Nederland ontloken anti-semitisme, il n'y a qu'un pas. Ik geloof, en alweer niet zonder goeden grond, dat hier de infectiehaard schuilt en de meeste patiënten voorkomen. Wat andere bevolkings- en intellectsgroepen intusschen niet geheel uitsluit. Een uitvoeriger

sociologie van het anti-semitisme zou interessant genoeg zijn, maar dit vlugschrift tot een lijvig boekdeel doen uitdijen. En dat is de bedoeling niet.

Is nu het anti-semitisme een speciaal na-oorlogsverschijnsel in ons land? Met het in het voorafgaande gebruikte „toegenomen”, hebben wij reeds te kennen gegeven dat dit niet onze meening is. Maar dit vereischt toch eenige nadere toelichting. Wij moeten nl. de begripsbepalingen hier wat verbreed. Géén na-oorlogsproduct is het, wanneer men het woord in een min of meer academischen zin opvat: als een complex van gevoelens, bij den niet-Jood, van anders-zijn dan de Jood, een incongruentie in aard en manieren, van het ondervinden van den Jood als een vreemd element, een ondervinden dat in wezen een gevoel van onlust is — bij sterker affectiviteit zelfs van afkeer: in elk geval van afkeer van intiem sociaal contact. In een volksgemeenschap als de Britsche, aan welke anti-semitisme in den groven en agressieven vorm in het algemeen toch ook vreemd is, uit dit onlustgevoel zich bijvoorbeeld in het feit dat ge minstens in één van de vier stationsboekhandelromans die ge koopt, een „financier” kunt ontmoeten, die zich in het bezit verheugt van „Hebraic features” of een „aquiline nose”, en daarmee uitgerust op de lachspieren van het lezerspubliek moet werken, in elk geval bij voorbaat gediskwalificeerd is in hun oogen. Want zijn sociale zoowel als commerciële gedragingen zijn altijd naar rato van hetgeen dit publiek van zulk een zoon van „the chosen people” verwacht. Woekeraars zijn in de Engelsche ontspanningslectuur voor minstens 90 % Joden.¹⁾

Het hier beschreven gevoelscomplex heeft ook in Nederland altijd bestaan — slechts zeer ruime geesten toonden zich van deze vooroordeelen vrij — en zich gemanifesteerd in onzichtbare maar daarom niet minder reëele scheidingslijnen: in de reeds genoemde ontoegankelijkheid van bepaalde ambten voor Joden en in die duizend bagatellen die evenzoovele speldeprikken waren in het vleesch van den mensch met gevoel van eigenwaarde. Maar een sociaal of nationaal gevaar vormde deze tegenstelling, die ten slotte op een onloochenbaar anders-zijn berust, niet: het was ontegenzeggelijk een vorm van discriminatie, maar een die in direct-maatschappelijken zin weinig gevolgen had, temeer omdat

1) Van Engelsche ontspanningslectuur gesproken: nadat dit was geschreven, ontmoette ik in een detective-story waarmee ik een luiden Zondagavond vulde, een origineelen Engelschen dokter, die in een gesprek met een nogal bevooroordeelden vriend over een — natuurlijk — Joodschen geldschietster en naar aanleiding daarvan over Joden in het algemeen, tegenover de kennelijke antipathie van zijn partner, tot deze verrassende conclusie komt: „A Jew as a Jew is all right, but a Jew who pretends he is a Gentile is a nasty bit of work.” Zoo ziet men dat de wijsheid zelfs in het vorborgene van de crimineele romantiek schuilt, maar het is een wijsheid waarmee menigeen zijn voordeel kan doen. Om niet misverstaan te worden: Ik bedoel niet menigeen onder de Gentiles...

de Joodsche bevolkingsgroep sociaal-economisch in belangrijke mate een eigen structuur bezat. En het aangeboren fatsoen van den Nederlander hield onwelwillende uitingen in het openbaar binnen de perken, temeer waar de overheid, getrouw aan haar goede traditie van verdraagzaamheid, tegen ontsporingen op dit gebied onmiddellijk met kracht front maakte. Men herinnere zich slechts het geval Bolland! Alleen waar vermeende „Joodsche invloed” al te opzichtig leek, kon men wel eens een meer massale deining waarnemen, bijv. toen in Amsterdam vier Joodsche wet-houders de meerderheid in het college van B. en W. aldaar uitmaakten. En toch zaten deze heeren daar niet als Joden doch als wettig gekozen vertegenwoordigers der geheele Amsterdamsche burgerij en haar vroedschap. Maar het in de afronden van het bewustzijn vertakte instinct, de onberedeneerde oerdrift, rekent niet met zulke spitsvondigheden! Want anti-semitisme is, in zijn diepste wezen, instinct; daarom is alle polemieek ertegen en alle apologie door de eeuwen heen boter aan de galg gebleken, vechten tegen de bierkaai en kwelling des geestes voor beide partijen! Behalve dan voor de spaarzame humanistische denkers bij wie, om de wijsheid van Ludwig Klages, den lijf-filosoof van het nationaal-socialisme, op zijn kop te zetten, de geest inderdaad tegenstrever van de animale „ziel” is....

Moet men nu de hier geschetste geestesgesteldheid anti-semitisme noemen? Bij een zoo ruim mogelijke begripsbepaling ongetwijfeld. In den regel gebruikt men deze kwalificatie echter eerst, wanneer de anti-Joodsche gezindheid, het tegen Joden zich uitende onlustgevoel, agressieve vormen gaat aannemen, een min of meer georganiseerde activiteit met bepaalde, duidelijk-omschreven doelstellingen ontplooit en.... van sentiment tot beweging wordt — beweging verstaan in verschillende van de letterlijke en overdrachtelijke beteekenissen die dit woord hebben kan. En in dit stadium zijn wij thans in Nederland aangeland!

Het feit is in confesso: de ster die het Duitsche nazidom — mengeling als het was van sadisme en infantilisme — op onze bovenkleeding had geplakt en die wij in het uur der bevrijding met zooveel opluchting en goeden moed verwijderden, prijkt er toch nog.... onzichtbaar. Hoe komt dat? Terwijl over het feit van toenomen anti-semitisme in Nederland een communis opinio bestaat, loopen over de oorzaken de meeningen uiteen. Aan verklaringen geen gebrek, sommige simplistisch genoeg, maar misschien schuilt in elk ervan toch wel een vonkje van de waarheid en vormen zij met elkaar de oplossing van het oogenschijnlijke raadsel, mits men hun ondergronden onderkent. Daar is dan het verhaal van de „bewaarders” die, na de opwekkende berichten uit Auschwitz en omstreken, zich reeds de onbetwiste bezitters

der aan hun hoede toevertrouwde juweelen en „Perzen” en bontmantels waanden en warempel de rechtmatige eigenaars, min of meer in levenden lijve, opeens op hun stoep zagen staan. Ja, Joden zijn brutaal! En het zal ook wel waar zijn dat sommige Joden zich in hun „duik” niet altijd van den besten kant hebben laten kijken. (De „duik” is, geloof ik, ook niet de ideale school van karaktervorming!) En „Ariërs” laten zich immers altijd van hun besten kant kijken, nietwaar? Ze zijn nooit luidruchtig, doen nooit „dik”, zelfs al hebben ze in den oorlog dik aan het bloed en de tranen verdiend. En gerepatriëerde Joden hebben óók den euvelen moed gehad de functie weer op te eischen waaruit de bezetter ze verwijderd had en waarin een „Ariër”, op hope van levenslang, het zich gemakkelijk had gemaakt. Of wilden weer in hun eigen huis gaan wonen, dat de bezetter ze ontstolen had. Ja, Joden zijn brutaal....

Gesteld dat het allemaal waar was, wat dan nog? Andere menschen zijn immers ook zoo lekker niet! Waarom moeten wij de engelen van de samenleving zijn? Zoo paradoxaal als het klinkt: misschien is dit wel de venijnigste vorm van discriminatie en de toetssteen van onze ongelijkheid, dat we niet net zoo slecht en onhebbelijk mogen zijn als andere menschen, zelfs al houden we ons daarbij angstvallig aan een numerus clausus!

Maar we hebben al gezegd: polemiseeren tegen al dergelijke apenkool is weiden en wind, want tegen de molenwieken van den waan en het domme instinct, legt ook de ridder zonder vrees en blaam het af. Maar het giftig gewas van het anti-semitisme bloeit er te weliger om. We kunnen telkens weer minzaam vernemen „dat er eigenlijk nog teveel Joden in Nederland zijn”, en, goed-aardiger, dat de Joden teveel belangrijke plaatsen innemen — och arme, met 100.000 van de 130.000 als beesten uitgemoord — en dat er een numerus clausus moet komen. Dat komt van „intellectueelen” kant, want numerus clausus is Latijn en dus een intellectueele uitdrukking die Jan Boezeroen niet kent. En bovendien raakt deze restrictie vrijwel uitsluitend de academische beroepen. Dat kan een Ehrlich of een Einstein, een Jozef Israëls of een Gustav Mahler in-den-dop precies zijn studiemogelijkheid kosten, maar never mind, die „verjuden” toch alleen maar de cultuur. (Of wordt dit woord in de onderhavige situatie beter met een k geschreven?) Overigens schijnt op de markt van het Amsterdamsche Waterlooplein en onder de voddenkooplieden de numerus clausus reeds effectief geworden te zijn, dank zij de gaskamers van Auschwitz. Het begin is er gelukkig....

Toch zit er een haast aanbiddelijke naïveteit in dit numerus clausus-gegoochel, waarvan het nieuwtje echter alweer af is, ofschoon men nooit vooruit kan weten of het levende lijk niet weer gaat spoken als het in de demagogische kraam van dezen

of genen „volksvoorlichter" te pas komt. Een naïviteit die een helder lichtje ontsteekt bij het „intellectueele" peil van zijn pleitbezorgers. Want die goeierds, die heusch geen anti-semiten zijn, — „want de Joden krijgen eerlijk het hun toekomende percentage en dat is toch billijk!" — toonen niet alleen een volstrekt gebrek aan begrip voor de historisch bepaalde sociale en geestelijke structuur van een bevolkingsgroep, maar hebben ook de kleinigheid over het hoofd gezien dat, om het democratische grondrecht dat „alle burgers gelijk zijn voor de wet", af te schaffen, grondwetsherziening noodig is. En nu mag er dan een toegenomen anti-semitische gezindheid in Nederland te constatareen vallen, eer dat ze in een Nederlandsche Staten-Generaal dáárvoor de vereischte meerderheid bij elkaar trommelen plus de handteekening van een Oranjevorstin, nu, dan moet er toch nog wel het een en ander gebeuren! Eén troost hebben we intusschen: als het hier ooit tot een numerus clausus komt, is er tenminste één „vakgroep" waarvoor we nooit ons percentage zullen op-eischen. De „levenslangen" in Leeuwarden! Faute de combattants, in den meest letterlijken zin van het woord.....

Toch zijn al de bovenopgesomde symptomen bij elkaar erg genoeg: **wij zijn in discussie gesteld als volwaardige Nederlanders**; we zijn, alleen reeds door deze symptomen, gediscrimineerd. En dat, om ons obstinaat motief van straks nog eens weer op te vatten, dat nemen we niet meer, dat neemt die verbeten, koppige trots van een geschonden volk niet meer.....

En zeg nu niet: och, neem het niet zoo zwaar — het zijn slechts enkelen. En speldeprikken. Wij weten, uit duizend kleinigheden, dat het venijn doorwerkt, in de breedte en in de diepte. De stemming, dat zoo onvatbare, onpeilbare, vluchtige, en toch zoo ellendig-reëele begrip, is bedorven. Grondig. En in diepe lagen der bevolking. Nogmaals: hoe het komt? Hoe het komt dat, wat in den grond altijd aanwezig is geweest, maar in den grond, als een troebele onderstroom, zich nu opeens als een groot, giftig moeras aan onze oogen voordoet? We zeiden al: al die details, al die partiëele verklaringen, hebben er ook hun deel in, de geraffineerde Goebbels-propaganda heeft ongetwijfeld ook zijn vuile vegen achtergelaten, dik en diep. Maar dat kon óók alleen omdat er een klankbodem voor aanwezig was. Maar dat is allemaal het essentiële niet. Het zit ónder de oppervlakte. Het anti-semitisme leeft uit ón- en onder- en halve bewustheden, uit ressentiment en verdringing, uit allerhand duistere processen in de krochten van het bewustzijn, waar de brave anti-semiet geen weet van heeft en zichzelf mee bedriegt. Daarom ook is het anti-semitisme zoo moeilijk met argumenten te bestrijden. Mevrouw H. Verwey-Jonker heeft indertijd, in een artikel in „Vrij Nederland"

een poging gedaan om zulk een verklaring uit het onder- en halfbewuste en de neiging tot verdringing en compensatie daarin, te construeeren, een verklaring die ongetwijfeld verhelderend werkt en onze „vaderlandsche” anti-semieten weinig eer aandoet doch, doordat zij niet diep genoeg in de onderbewuste motieven grijpt, aan het innerlijkst wezen van het vraagstuk niet raakt. „De groote meerderheid van het Nederlandsche volk”, schrijft Mevrouw Verwey, „beseft zeer goed, dat het zich tijdens de bezetting jegens zijn Joodsche medeburgers allermiserabelst gedragen heeft. Het zoekt zich nu achteraf voor zichzelf te rechtvaardigen en vindt die rechtvaardiging in critiek op de Joden. Hier zou dus het anti-semitisme dezelfde rol vervullen als het overdreven nationale vreugdebetoon, dat onze straten vulde: een compensatie voor het gebrek aan nationaal eergevoel tijdens de bezetting betoond.”

Wat men „de psycho-analyse van het anti-semitisme” zou kunnen noemen tast naar diepere psychische afgronden. Ieder die eenigszins vertrouwd is met de grondgedachten en methoden der nieuwere zielkunde en met hetgeen deze methoden op het gebied van het onderbewuste hebben blootgelegd, zal aanstonds moeten erkennen dat de nu volgende verklaring (korte samenvatting van een uiterst nauwkeurig en scherpzinnig afgewogen en gedocumenteerde theorie over het anti-semitisme van F. Bernstein, wien de verdienste toekomt van de eerste te zijn geweest, die het a.s. met werkelijk-wetenschappelijke methoden heeft aangevat) het probleem in zijn uiterste oorzakelijkheden ontleedt en begrijpelijk maakt dat deze plotselinge golf van anti-semitisme over Nederland kon spoelen. En ook de niet-ingewijde zal, als hij er even over nadenkt, tot de conclusie komen, dat het niet zoo geleerd is als het op het eerste gezicht lijkt en hij een zeer redelijke uitlegging voor zich heeft niet alleen van dit anti-semitisch excès, maar van alle anti-semitische uitspattingen welke de wereld te zien heeft gegeven.

Leed en innerlijke spanningen, die men niet op den veroorzaker zelf kan afreageeren, reageeren zich af in overgedragen gevoelens van afkeer, geprojecteerd op weerloozen. Aldus zijn, in dit geval, de gevoelens die niet op de Duitschers zelf konden afgereageerd, geprojecteerd op de weerlooze Joodsche minderheid, tegen welke ten overvloede reeds intuïtief gevoel van weerzin aanwezig was.

Deze verklaring kan ook begrijpelijk maken, hoe het komt dat onder de in het algemeen veel bewuster dan de massa levende „geestelijke bovenlaag”, het anti-semitisme aanmerkelijk minder vat heeft gekregen dan op de voor ontleding van eigen gevoelens weinig vatbare en op primitieve affecten veel directer reagerende

menigte. Daar zij bovendien niet alleen de oorzaak van deze nieuwe ontlading van anti-semitisme opheldert maar als een sleutel past op vrijwel alle ontladingen daarvan door de eeuwen heen, houdt zij nog een andere belangrijke consequentie in.

Het anti-semitisme, als een ontlading van niet-bewuste affecten, voor argumenten der rede niet bereikbaar, kan slechts verdwijnen waar zijn primaire oorzaken worden weggenomen: leed en haat, dus in maatschappelijke orde zonder oorlog en gebouwd op gerechtigheid. Of.... daar waar geen weerlooze Joodsche minderheid is om zich op af te reageeren.

Deze laatste oplossing is die welke het Zionisme voorstaat en tracht te verwezenlijken. Ondanks alle hindernissen waarmede deze oplossing te kampen heeft, lijkt zij, ook al omdat zij de instandhouding van het Joodsche volk en zijn cultuurbezit bewerkt, realistischer dan wachten op een gelouterde menschheid op een gelouterde aarde. Natuurlijk geloof ik in de „overwinning van progressiviteit en humanisme”, zooals ik onlangs in een vooruitstrevende periodiek dit ideale wereldbeeld omschreven zag; ik zou geen van kindsbeen af met de idee der Messianiteit beladen Jood zijn als ik het niet deed, maar het Koninkrijk Gods is geen staatsfonds om in te speculeeren. Vooral niet à la hausse. En Palestina kan men opbouwen met troffel en houwewel; dat is, wat de Jood noemt: „taglith” — realiteit....

Een mogelijkheid tot misverstand moet hier worden weggenomen. Wanneer wij de toegenomen anti-Joodsche mentaliteit in Nederland signaleeren en analyseeren en deze mentaliteit zelfs door een donkeren bril bekijken, wil dat volstrekt niet zeggen dat wij het Nederlandsche volk in staat achten tot monsterachtigheden als in het Tsaristische Rusland aan de orde van den dag waren, in Polen nog aan de orde van den dag zijn, en waarop het nationaal-socialistische Duitschland de kroon der barbarij gezet heeft. Dáárvoor is het Nederlandsche volk een te goedaardig en in wezen te beschaafd volk, is de macht der humanistische traditie te sterk, de invloed der geestelijke bovenlaag te groot. Het is niet vrees voor bloedige Jodenvervolgingen die ons beweegt en evenmin die voor wettelijke discriminaties. Zooals wij reeds met betrekking tot de numerus clausus opmerkten: voor het zóóver komt, zou er in Nederland heel wat moeten gebeuren! De anti-Joodsche stemming realiseert zich maatschappelijk en niet politiek en de kans is gering dat ons staatkundig bestel er door zal worden

aangevreten, omdat humanisme en democratie als richtsnoeren daarvan te hecht en te diep verankerd zijn. Al kan men natuurlijk nooit met absolute zekerheid voorspellen wat de geschiedenis in haar Pandora-doois verbergt.

Sociaal en economisch evenwel zijn de directe gevaren voor de kleine rest grooter: een tendentie tot terzijdestelling, tot uitsluiting vooral uit belangrijke posities, is in sommige handels- en industriële kringen onmiskenbaar. Alleen waar benoemingsrecht direct de overheid competeert, is in het bijzonder bij intellectuele functies, van discriminatie nog niets gebleken en wordt de Nederlandsche traditie onverkort hooggehouden. (Maar bij het rechtsherstel haperen de beide zijden: het recht en het herstel!) Het zij nogmaals uitdrukkelijk gezegd: wat de „Vlammende Jeugd” drijft en de ouderen op haar voetspoor doet volgen, is het veranderde „geestelijke klimaat”: de geest van discriminatie en stempeling tot burgers van den tweeden rang, tot niet volwaardige leden der Nederlandsche volksgemeenschap. Dat is vaak een zaak van „feeling” meer dan van exacte feiten en cijfers, maar er zijn nu eenmaal imponderabilia ten opzichte waarvan het gevoel de eenig juiste wegwijzer is, mits het niet tot overgevoeligheid vervalle. En wij houden ons overtuigd dat dit hier niet het geval is. Het gaat met deze gewaarwording van onbehaaglijkheid, dit tasten van een onwelwillende sfeer, van een gebrek aan compatibiliteit, zooals dat ook in het persoonlijk leven het geval kan zijn met het gevoel dat iemand u niet mag, niet op u gesteld is, zonder dat ge u, eenerzijds, bewust zijt hem iets te hebben „gedaan” en anderzijds, zonder dat ge hem bepaalde onvriendelijkheden of vijandigheden ten laste kunt leggen. Kortom, de reactie van den ander op uw persoon, op uw wezen, is negatief. Het waarom kan uit een aantal van psychologische factoren zijn samengesteld, maar de analyse daarvan zal meestal de verhouding niet verbeteren; het feit der discongruentie blijft. Zóó voelen vele Joden in Nederland thans de verhouding met een groot deel hunner omgeving. Aan de andere zijde versterkt de verbondenheid met het Wereldjodendom, het besef deel uit te maken van de Gemeenschap van Israël die alom overgeleverd is aan rechteloosheid, willekeur en woordbreuk, dit gevoel van vereenzaming.

Dit houdt echter allermint in dat de Joodsche nationale renaissancebeweging uit negatieve sentimenten zou leven, als een romantiseerende vlucht uit een beklemmende werkelijkheid. Zij heeft zich, integendeel, door de eeuwen der ballingschap heen, als de immanente wil der Joodsche geschiedenis getoond. Het is dit onverwcestbare Joodsche levensgevoel, waarover wij nog zullen spreken, dat de positieve aandriften en krachten activeert tot nationaal herstel in Palestina. Maar

dat leed en nood en miskenning deze activiteit stimuleeren en menigeen tot bezinning hebben gebracht, is natuurlijk onloochenbaar.

Wij spraken van een gevoel van vereenzaming... Wij staan apart. Wie zijn oor te luisteren legt en niet als een struisvogel den kop in 't zand steekt, weet het. „Jood” is, in de waardeschatting van de autochthonen: de andere, de vreemde, hij die er niet heelemaal bij-hoort. Dat hoeft nog niet eens vijandig bedoeld te zijn, het kan zich tot een bloote constateering bepalen. Maar o wee, wanneer zich een grief, gegrond of vermeend, bij deze ethnologische constateering voegt: dan stroomt het venijn. Oude Rabbijnsche wijsheid heeft het al geleerd: den mensch leert men kennen in drie dingen; in zijn geldbuidel, in zijn dronkenschap... en in zijn toorn! En in zijn toorn heeft hij nog maar één kwalificatie, geladen met al den haat, al de verfoeienis, die in een menschenhart leven kan: „Jóódl!” Het is de toon die de muziek maakt, plus de gelaatsuitdrukking... En wanneer het juist is dat men de reacties eener volksziel het meest „onbedorven” observeren kan buiten de centra der beschaving, dan kunnen de kleine stad en het platteland u het zuiver beeld toonen. Dat is altijd zoo geweest en het is er waarlijk niet beter op geworden. Een Joodsche gemeenschap als de Amsterdamsche vóór den oorlog, was alleen al door haar aantal, compactheid en topografische concentratie minder kwetsbaar. Maar nu kan de schrille wind ongehinderd door onze schrale rijen blazen...

Ik moge hier het zakelijk betoog onderbreken met een persoonlijke meditatie, die wellicht toch objectieve waarde heeft voor zover zij projecteert naar de aspecten van het vraagstuk dat ons hier bezighoudt. Als inleiding van de meditatie een verhaal. Het verhaal van een ervaring, die honderd anderen in honderd variaties zullen hebben beleefd; het heeft dan ook allermindst de pretentie van het bijzondere, integendeel, het is symptomatisch, en dat juist maakt het zoo geschikt als aanloop door de er aan vastgeknoopte beschouwing.

!

Dit dan is mijn verhaal. Het lotgeval van den oorlog had mij neergeworpen op een boerderijtje aan den rand van een Veluwsch dorp. Niet als onderduiker, heusch „legaal”, als „evacué” en naar behooren getooid met de ster. Dank zij het feit dat aan den Teutoonschen waanzin zelfs de door Shakespeare gepezen methode ontbrak: het tot heden door geen sterveling — en door de beneficianten wel in de laatste plaats — doorgronde feit dat de Duitschers de gemengd-getrouwden ongemoeid lieten inplaats zé, als „rassenschenders”, het eerst te grijpen. Een onverdiende genade waarmee menig onzer nog wel eens beschaamd en verlegen

zit waar duizenden van onze meest-getrouwen vielen. Maar protest tegen onverdiende genade is opstand tegen den Hemel, heeft een gereformeerd vriend mij geleerd. Waarmee we dit pijnlijke vraagstuk liever laten rusten.

Goed dan; het boerderijtje aan den rand van het Veluwsche dorp. „Loge's" van een boer van wien ik, alle genoten „gastvrijheid" ten spijt, weinig vriendelijks vermag te zeggen. Zijn inhaligheid en gierigheid werden slechts door zijn ongemakkelijkheid en onhebbelijkheid geëvenaard en het eenige wat zijn „Christendom" onthulde was een kweelend orgeltje in de huiskamer op Zondagmiddag. Voor het overige heb ik slechts het gouden kalf als zijn eenigen God kunnen ontdekken en dát werd dan ook met alle verschuldigde reverentie vestgemest. En voor zoover ik heb kunnen nagaan bestond zijn eenige „intellectueele" occupatie in het moeizaam doch grondig uitspellen van het plaatselijk nieuwsblad.

Mijn eerste conflict met hem was van territorialen aard. Hij trof mij nl. aan op een weggetje dat tot zijn particulier domein behoorde en waarvan het betreden, zooals ik later begreep, niet in onze huurovereenkomst begrepen was. Inplaats mij dit met eenige zakelijkheid uit te leggen, schreeuwde hij, onder begeleiding van wat men in Belgische politie-taal „geweldige gebaren" noemt: „Jood"! Ik was toen nog naïef genoeg om daarvan te schrikken; niet omdat hij „Jood" schold, maar omdat ik in den kinderlijken waan verkeerde, dat na alles wat de Joden reeds was aangedaan (het was in 't begin van 1944) geen Nederlander „Jood" meer als scheldwoord zou gebruiken. Dat ik in dit opzicht nog vaker en ernstiger teleurgesteld zou worden, zal den lezer uit dit hoofdstuk voldoende duidelijk zijn... Mijn gastheer heeft na deze eerste schermutseling ruim anderhalf jaar tijd gehad om nog menigmaal voor „Jood" te schelden, o.a. als bijzondere attentie ter gelegenheid van den daverenden intocht der Canadeesche tanks; maar toen was hij in een zeer slecht humeur, omdat deze intocht het einde beteekende van het uitkleeden der hongerge trekkers! Ik moet overigens tot zijn lof zeggen dat hij er in slaagde niet zonder fantasie een boeiende afwisseling in zijn invectieven aan te brengen: vuile Jood, rotjood, Jodentroep. Eenkennig was hij daarbij evenmin en hij toonde eveneens een gezond besef voor de solidariteit die de hoeksteen behoort te zijn van een geordend gezinsleven: want ook de door een lijvig dossier gecertificeerde „raszuiverheid" mijner „Arische" echtgenooten en de sterloosheid van mijn kroost, werden grootmoedig mede-gejudaiseerd. (Een vinnige juffrouw uit de buurt deed het tenminste nauwkeuriger en zaakkundiger, en schold een mijner zonen, hem de eer gevend die hem competeert, voor „Halfjood"...). Overigens is het misschien niet zonder nut uit het bovenstaande de leering te trekken dat het gemengde huwelijk, als bewuste poging om aan het Joodsche

noodlot en de daaraan verbonden onaangename consequenties te ontkomen, niet zóó absoluut waterproof is, als menige optimist, het ondernemend, denkt. Zelfs na vier geslachten komt nog wel eens een Joodsche overgrootmoeder „hinabgemendelt“, gelijk een Hongaarsch minister-president, wien deze compromittante ascendente zijn zetel der eere kostte, ervaren heeft. Ja, je kunt leelijk bekocht zijn met Joden in de familie; de gele lap verkleurt niet gauw. Maar dát is de zorg van wie hem zoo dolgraag kwijt willen zijn. Wij hebben genoeg aan onze eigen zorgen...

Dat ik u dit verhaal doe, geschiedt, zooals ik al zeide, slechts terwille van de overdenkingen waartoe deze ondervinding mij heeft gebracht. Namelijk dat de eerste de beste antropoïd met varkensoogjes, die zich van een dialect bedient dat in de verte herinnert aan beschaafd Nederlandsch — een taal welke hij niet dan met vele stuntelige barbaarschheden schrijven kan — en wiens geestelijke cultuur wordt gevormd door het plaatselijk blad bovengenoemd, mij, als de natuurlijkste zaak ter wereld en in een blazend superioriteitsgevoel, als een „volksvreemde“ buiten de Nederlandsche gemeenschap stelt. Hij is wat dat betreft geen uitzonderingsgeval: zijn geestesgesteldheid is een aan den loopenden band gefabriceerd massa-artikel dat ook tot de psychische bagage van tienduizenden zijner soortgenooten — en maatschappelijk heel wat hooger staanden — behoort. Ik spreek hier zonder een zweem van intellectueelen hoogmoed en constateer slechts feiten: dat ik mij niet zonder eenigen grond verbeeld eenig meerder aandeel te hebben dan hij in het Nederlandsch beschavingsgoed der eeuwen, ondanks sterke binding en verbondenheid met Joodsch verleden, Joodsch heden, Joodsche lotsgemeenschap, Joodsche toekomstverwachting, met den geestelijken schat der Joodsche eeuwen. Dit belet mij echter niet een innerlijke affiniteit te ontdekken met Jacob van Maerlant als een vroege stem van wat eens de Nederlandsche geest zou worden, in het geestelijk klimaat van Erasmus en Coornhert en Huizinga mij behaaglijk te voelen, het zeegeruisch van Vondels Alexandriën in mijn ooren te hooren als de stilte om mij heen is, — dit belet niet dat de tot schoonheid gekristalliseerde menschelijke deernis van Henriëtte Roland Holst mij gemeenzaam is en dat Kloos en Gorter en Boutens mijn muziek zijn bij de rozenroode herinneringen mijner jonge dagen, zoogoed als de zwevende brokken melodie van den Seder of van den Chazan uit mijn jeugd-sjoeltje. En het belet evenmin dat ik Hollands wijde luchten liefheb met de jagende wolkenstoeten, de eindeloosheden van zijn fluweelen weiland, zijn stadjes met de propere oude huizen en de grijze kerk aan een stil pleintje waar de kastanjes in bloei staan. Het belet ook niet dat ik mij van een diepe, wat-melancholieke vreugde beroofd zou voelen zonder de paarlemoeren Juni-avondschemeringen, zooals

die alleen zóó droomen kunnen onder de zilte doorzichtigheid van Hollands hemel. En dan komt mijn half-analphabete antropoïd-met-de-varkensoogjes, mij ontmoetend op het verboden tuinpaadje, en vertelt mij dat ik geen deel heb aan al deze dingen, waarvan hij het flauwste benul niet heeft, en dat ik alleen maar een rotjood ben. Wie denken kan en ontleden, zich met illusies geen rad voor de oogen draait en het brood der ellende noch der genade eten wil, waar het allereigenst bezit hem de spijs des geestes volop en onuitputtelijk reikt, zegt: neen: niet aldus! Wie zijn eigen wereld heeft: hemelwijd en aarde-diep, verkiest het niet bij gedoogen burger te zijn tusschen twee werelden, op den schopstoel. Dat wil echter niet zeggen, en daarop kan niet voldoende nadruk worden gelegd: een enghartig en bekrompen zich opsluiten in het elgene. Er is wellicht nimmer een menschengemeenschap geweest die zijn vensters wijder heeft opengezet naar de wereld dan de Joodsche, en wij geven niets prijs van de blauwe bloemen der wijsheid en der schoone verteedering, die wij op onzen gang door den tijd hebben geplukt. Maar wij willen ze houden met het hoofd omhoog, in door niets en niemand betwiste en gekleineerde menschelijke waarde. Wij herbouwen het land van Israël niet als een stompzinnig negerrepubliekje of een roofnest van kifgrage operette-generaals ergens in Midden-Amerika. Op den Scopusberg in Jeruzalem — „de Berg van het Uitzicht”! — rijzen trots de gebouwen van de Hebreeuwsche Universiteit: de eerste wérkelijke ontmoeting van Oosten en Westen in den navel der aarde. En uit hout en snaren van het Symphonieorkest van Tel Awiw zingen Beethoven en Bach hun eeuwig lied. Gelijk geschreven is door de hand van den Profeet: „Uw poorten zullen altijd openstaan, bij dag of nacht worden zij niet gesloten, om tot u te brengen de schatten der volken”.

* * *

Van smaad zijn wij verzadigd tot den dood toe. En zelfs van Christelijke zijde laat men niet af zijn vurige kolen aan deze smaad toe te voegen. Er is één veelgehoorde argumentatie van dien kant die mij, en velen met mij, zóó diep grieft, dat ik niet nalaten kan er in dit verband even bij stil te staan en er met alle kracht en nadruk tegen te protesteeren. Ik bedoel de onmenselijke theorie dat wij de massale uitmoording door de Nazi's aan ons zélf te wijten hebben, doordat wij Jezus van Nazareth als heiland hebben verworpen niet alleen, maar omdat onze voorouders bij zijn kruisiging zouden hebben uitgeroepen: „Zijn bloed kome over ons en onze kinderen!” Ziet ge nu wel, zegt men dan, jullie hebt het zelf gewild... De historiciteit van het verhaal, en daarmee het gezag ervan, voor ons, in het midden latend, zouden wij willen wijzen op een element dat van Christelijke zijde bij het

hanteeren van dezen tekst altijd vergeten is. Namelijk dat, indien dit werkelijk gezegd zoude zijn door de Joden die bij de kruisiging aanwezig waren, deze zelfvervloeking voor hùn besef nooit langer duur zou kunnen gehad hebben dan tot in het derde en vierde geslacht. Immers, naar den letter der tien geboden „bezoekt God de misdaad der vaderen aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde lid dergenen die Mij haten.” Doch Hij „doet barmhartigheid aan duizenden dergenen, die Mij liefhebben, en Mijne geboden onderhouden.” Het loon van het goede ongelimiteerd, de vergelding eindigt met het vierde geslacht. Als déze Joden inderdaad déze bloedschuld op zich genomen hebben, kan dat niet anders zijn geschied als op de hun bekende „conditie” van den Dekaloog. Van een éindelooze vergelding wisten zij niet! Ons dunkt dit een redeneering waar geen speld tusschen kan. Maar het is een zeker soort Christelijke liefde die deze „Joodsche wraak” tot in het oneindige prolongeert! Het is bitter om te zeggen; zelfs een man als Niemöller, zelf martelaar en held des geloofs, heeft van zijn gevangenschap uit deze barbaarsche „waarheid” verkondigt, zooals hij zich ook, na zijn bevrijding, niet bepaald een vriend der Joden heeft getoond. Maar men zou hen die zoo nauwkeurig van Gods raadsbesluit op de hoogte zijn, willen vragen, waarom dit onheil nu juist aan de Joden van Zweden, Zwitserland en Groot-Britannië is voorbijgegaan en aan de Joden buiten Europa? Of komen die nog aan de beurt? En aan deze vraag nog een andere toevoegen: er zijn immers óók millioenen als Christenen geboren die niet aan Jezus als den menschgeworden God gelooven? Waarom zijn die aan Gods wraak ontkomen? Ach, meent men werkelijk met deze argumentatie één denkend mensch te overtuigen of te imponeeren? Begrijpt men werkelijk niet dat men dusdoende alleen bitterheid en verbittering zaait en den onbekeerbare nog halstarriger maakt in zijn verzet? Wij vragen uw mededoogen niet — mededoogen vraagt niet wie alleen recht verlangt — maar spaar ons uw krokodillentranen, want wij zijn van smaad verzadigd tot den dood toe. En lees, tot uw eigen bekeering, eens het ook in het Nederlandsch verschenen, fijne boekje van Karl Barth: „Belofte en Verantwoordelijkheid”. Ook dat vermag ons niet te overtuigen, maar het doet ons Barths Christenzin eeren en... zijn mensche!jkheid. En vooral zijn realistischen kijk op „den balk in het eigen oog”...

Alle ademloos verwachten, alle strak-gespannen scheppingsdrift, al opgetast heimwee van het volk dat in duisternis omgaat, is gericht op Palestina — **Erets Jisraël**. Als rechtsvraag is Palestina voor het historisch-denkend deel van het Joodsche volk buiten discussie: de aanspraken erop zijn door geen capitulatie

of verdrag ooit prijsgegeven; het heele moeizame leven, de geheele religieuze en letterkundige cultuur van de Diaspora is erop gericht gebleven en strak ermede verbonden, verbonden met alle vezels van denken, gevoelen en willen, een kleine Joodsche bevolkingskern is er, door de eeuwen heen, altijd achtergebleven als een symbolisch „bezettingsleger“, geen doode Jood of hij slaapt, symbolisch alweer, den eeuwigen slaap in den geheiligden grond van het Land van Israël. En eveneens door de eeuwen heen vlamde in het volk de wil tot terugkeer telkens weer op, in de heroïeke fantasterij — maar hoe realistisch in haar diepste wortels en driften — van wat de geschiedenis kleineerend en zonder begrip de „pseudo“-Messiassen heet, een bonte rij van gegrepenen, culmineerend in de bizarre gestalte van een Sabbathai Zewi, die, te klein voor zijn opdracht, toch groot genoeg bleek om zelfs de Christenwereld in rep en roer te brengen. En toen, in een nieuwen tijd die de mystieke vervoering had vervuld voor redelijker en zakelijker vormen van denken en willen, Theodor Herzl zijn alarmroep van „Naar eigen huis!“ deed klinken, had, in feillooze intuïtie, het bewustzijn des volks slechts één antwoord: dat dit eigen huis alleen maar Palestina kon zijn. Een antwoord, met klemmenden nadruk herhaald, toen Engeland het een stuk woestijn „ergens in Afrika“ als toevluchtsoord bood. Maar in Palestina heeft de onuitgebluschte liefde van dat volk, de woestenij waartoe verwaarloozing en wanbeheer van Romeinen en Byzantijnen, van Turken en Arabieren, het bloeiende land herschiep, omgetooverd „tot een tuin des Heeren.“ De gouden appels, die de distributie op uw verarmde Hollandsche tafel bracht, zijn er het geurend getuigenis van... Dit zijn aanspraken van een zedelijke kracht en een historischen inhoud, als geen thans-levend volk op zijn territorium of zijn „irredenta“ kan laten gelden. Aanspraken die ook niet hangen in een politiek of staatrechterlijk ledig, die geen droom van heimwee meer zijn maar een welomschreven, nuchter recht, sinds de declaratie van Balfour ze heeft erkend, de ter ziele gegane Volkenbond ze heeft bevestigd en haar rechtmatige opvolgster, de Unie der Vereenigde Volken, ze niet heeft nietig verklaard. Wat eraan getornd en geknibbeld heeft, is kleinmoedigheid, eigenbelang en kwade trouw. Omdat Brittannië, dat gezegd wordt de zeeën te beheerschen, zijn heul en heil zoekt in.. schipperen!

En de vlamme de jeugd van Israël staat op haar recht, een recht dat zij met haar bloedoffers bezegeld heeft. De jeugd, die van El Alamein tot de Noordzee de trouwe en strijdbare wapenbroeder is geweest van de legers der Vereenigde Volken — maar om Arabische lange teenen geen zeer te doen niet mocht meemacheeren in de Londensche overwinningssparade! — en die een thuisfront achterliet dat al zijn krachten inspande ten bate der

geallieerde oorlogvoering. Terwijl de Arabische wereld intrigeerde en saboteerde, zóó dat de troepen van het, in strijd met de condities van het mandaat haastiglijk tot „Koninkrijk” gebombardeerde Trans-Jordanië, wegens onbetrouwbaarheid moesten ontwapend worden toen de strijdkrachten van de as het Suez-kanaal naderden. Maar zij mochten wél meeloopen in de Victory-parade...

De prijs die Israël aan den demon van het nationaal-socialisme heeft betaald, het nog niet geleden leed, de dakloosheid en de onveiligheid van duizenden, de haat die als een giftig broedsel alom om ons rondsluip, zou, in een volkengemeenschap die het recht handhaaft met denzelfden ijver waarmede zij er den mond van vol heeft, tot onafwijsbare en onaantastbare aanspraak moeten worden. Of zal de oude Psalmddichter gelijk krijgen met zijn somber: „Vertrouwt niet op vorsten, op het menschenkind niet, want bij hem is geen hulpe”?

Deze bittere toon sluit geen begrip uit voor de moeilijkheden waarmede het Britsche Rijk met betrekking tot Pa'estina te kampen heeft. Maar bij de beoordeeling daarvan wordt toch al te veel vergeten dat het hier zooals altijd, in de geschiedenis gelijk in het menschelijk leven, voor een belangrijk deel de vloek der booze daad is die zich wrekt. Hier presenteert zich de rekening van een vitium originis: Englands noodlottige politiek om te trachten koolen en geiten te sparen — scheepsladingen koolen en kudden geiten — zooals het dat ook in de kritieke jaren 1933-1940 in de Europeesche politiek heeft gedaan. De politiek van de netjes opgerolde paraplu inplaats van den beslistten wil en de krachtige, durvende hand. Van den aanvang van het mandaat af heeft het Engelsche bestuur in Palestina zich slap en zwak getoond tegenover de eischen van de Arabieren: Brittania cunctatrix, het altijd te lang talmende Brittanje, dat het langs de lijn van den geringsten weerstand probeert op een accoordje te gooien. De Arabieren hebben vóór den tweeden wereldoorlog Englands laksheid en halfheid, zijn wankelmoedigheid en toegeeflijkheid leeren kennen,¹⁾ en handelen nu navenant; nu het Britsche imperium zooveel kwestbaarder is geworden, met dienovereenkomstige grootere vrijmoedigheid. En als toen, zich veilig voelend in de schaduw van — zoo niet stilzwijgend aangemoedigd door — een in zijn vooroordeelen vastgeschroefd, partijdig ambtenaren- en officierscorps. Resultaat: dat drie partijen met de gebakken peren zitten.

T 2

Maar om op ons-zelf terug te komen. En zijn er die schouder-

¹⁾ Een uitzondering op deze politiek maakte de bestuursperiode van den Hoogen Commissaris Lord Plumer (1925—1928), die met straffe hand — en met succes — de teugels strak hield. Het kán wel anders!

ophalend den draak steken met den rotsvasten wil om alle samen-
spannende, tegenwerkende krachten ten spijt, Palestina te maken
tot het land der Joodsche veiligheid en der Joodsche waardigheid,
die angstig en meewarig het hoofd schudden over het verbitterd
optimisme, waarmede de geestdriftige rest voortgaat uit de stroo-
men naar het land van zijn hoop, legaal als het kan, „illegaal” als
het niet anders kan, in het besef dat er een hooger wettelijkheid
bestaat dan Engelsche patrouille-booten en militaire politie, tanks,
prikkeldraad en Nazi-allures. Er is een kleinhartige angstvalligheid
die waarschuwt dat dit een nieuwe kinderkruijstocht wordt die
bloed zal hoopen op bloed en gevallen op gevallen. Maar het is een
prediken aan doovemans deur, omdat, zoolang de wereld bestaat,
tegen elementaire historische krachten de redenatie en het hoofdschudden
nog nooit hebben kunnen optornen. Die gaan hun weg, zooals de vliegende
storm het doet wanneer de hemel de deuren van den wind heeft open-
gezet. De strijd voor menschelijk en goddelijk recht en voor vrij-
heid en een onbedreigd bestaan van hun volk, heeft miljoenen-
legers te wapen gedreven en honderdduizenden hebben willig den
prijs van hun jonge leven ingezet. Moeten wij kleiner zijn dan
dezen? En de bloedschuld zal kleven aan wie hun woord hebben
geschonden.

Want wat met betrekking tot Palestina dreigt te geschieden,
behoort tot de grofste rechtschennis die de historie ooit te zien
heeft gegeven. Het zou alweer den omvang van deze kleine
schriftuur overschrijden hier een gedetailleerd exposé te geven
van alle kanten en facetten van het Palestina-vraagstuk, van alle be-
langen en intrigues waarmede het vertroebeld wordt. Maar enkele sail-
lante punten verdienen toch in het volle licht te worden gesteld, al zal
het beeld onvolledig zijn. In de eerste plaats dit: **dat de verhou-
ding tusschen de Arabische en de Joodsche bevolking in Pale-
stina goed is, dat het verzet tegen de Joodsche kolonisatie niet
van den eenvoudigen fellah uitgaat en deze er ook niet in betrok-
ken is.** Immers, de eenvoudige Arabische arbeider, de primitieve
Arabische boer, ziet drommels goed dat hij van de moderniseering
van de Palestijnsche verhoudingen, zooals deze door de Joodsche
immigratie tot stand komt, alleen maar beter kan worden. De welvaart
neemt toe, de landbouw werkt met moderne methoden, moderne
steden verrijzen, sociale zorg, de gezondheidszorg in het bijzonder,
de woningtoestanden gaan reiken naar Europeesch niveau, over-
treffen dat zelfs in verschillende opzichten. En hier ligt
de kern van het probleem. Want de Arabier in Palestina leeft
nog op een peil en in verhoudingen welke niet boven die van den
tijd der aartsvaders uitkomen! Gevolg: „begeerte heeft hem aan-
geraakt”. zooals het in de „Internationale” heet. De gedweeë

kleine boer, die nog met zijn houten ploeg rondscharrelt op een zuur en armelijk stuk grond, kijkt zich de oogen uit aan de welvaart, aan de beschaving, aan het cultuurpeil van den Joodschen kolonist, waarom hij niet? Maar hij is de uitgemergelde hoorige van de Effendi's — de rijke landheeren, die in hun sérails den gebraden haan uithangen van zijn onbeschrijfelijke armoede. En aldus wordt het vuurtje van de onrust van boven-af aangestookt.¹⁾

Deze situatie is overigens niet alleen Palestijnsch; zij is „Pan-Arabisch”, alle staten der eerzame „Liga” gemeen. Illustratief is in dit opzicht een artikel over de sociale toestanden in Egypte uit „Het Vrije Volk” van 26 Juni 1946, dat jammer genoeg hier niet in zijn geheel kan opgenomen worden; jammer, omdat de schrijver ook andere aspecten toont die het sociale en nationale probleem in Palestina en Egypte gemeen hebben en licht werpen op de Arabische machinaties in eerstgenoemd land. Maar wat wij hier citeren is toch uitermate leerzaam met betrekking tot de sociaal-economische achtergronden van wat er thans in Erets Jisraël gaande is.

„Het toch al rijke Egypte is welvarender dan ooit uit dezen oorlog te voorschijn gekomen. Leveranties aan de troepen, uitvoering van groote werken ten behoeve van de gealliëerde oorlogvoering en de hooge exportprijzen voor landbouwproducten, hebben milliarden winst opgeleverd. Maar hiermede is nog geen verbetering gebracht in de schreeuwende maatschappelijke toestanden in dit land, waar nog altijd het leeuwendeel van het maatschappelijk vermogen in handen is van een vijfhonderd families, die tevens de grond bezitten, welke tegen hooge huur wordt uitgegeven aan een doodarm plattelandsproletariaat. De Egyptische boeren, de „fellahin”, die ongeveer 90 pct. van de totale bevolking uitmaken, leven in een hartverscheurende armoede. Hun gemiddelde inkomen wordt beneden de 20 pond per jaar geschat, hetgeen omgerekend in Hollandsch geld neerkomt op minder dan vijf gulden per week. Samengepropt in armzalige leemen hutten, verkommeren ze op een miserabel menu van brood en uien, geteisterd door ernstige volksziekten als de z.g. Egyptische bloedarmoede, de tuberculose en de bilharzia, een kwaal die door wormen wordt veroorzaakt”.

Het is dezelfde feodale uitbuitersklasse der Effendi's die in Palestina het Arabisch chauvinisme aanblaast en daarvoor grif den steun en den bijval onder zijn soortgenooten in de andere Arabische

¹⁾ „... Arab nationalism, which is still exclusively a middle class movement with no vital interest in the social problem of the fellahin or the industrial workers.” R. H. S. Crossmann, M. P. (Labour Party).

landen vindt.¹⁾ Want die moeten ook niets hebben van zoo'n slecht voorbeeld in de buurt als het Joodsche Palestina met zijn welvarende arbeiders: zelfbewuste kerels en vrouwen met gevoel van eigen menschenlijke waarde, en met zijn moderne sociale voorzieningen.

En deze grootscheepsche rel staat onder aanvoering van den edelen heer Amin el Hoesseini, moeffi van Jeruzalem, grootcollaborateur en mede-uitvinder van de gaskamers van Auschwitz, boezemvriend en lijftrawant van de heeren Hitler en Mussolini, die op het zondaarsbankje der groote oorlogsmisdadigers verdiende te zitten met en benevens den strop: hun rechtmatig deel. Maar naar wiens pijpen het eenmaal zoo zelfbewuste Albion thans de danse macabre danst van zijn tanende suprematie in het Nabije Oosten.²⁾ Het schijnt inderdaad juist te zijn dat het Britsche socialisme geen export-artikel is... zooals ook uit andere wonderlijke dingen blijkt. Het toont zich zelfs rekkelijk genoeg om een half- of drie-kwart fascistisch Grieksch monarchisme met militair machtsvertoon op den troon te helpen, als dat de veiligheid zijner imperiale zeewegen ten goede komt, het laat Franco zijn schandaleuzen gang gaan aan den anderen précairen uitgang van de Oude Wereldzee evenals zijn gepreoccupeerde militaire en civiele ambtenarij in Palestina. Wel had de optimistische Harold Laski in de eerste roes van Labour's stembuszege juichend aangekondigd dat de Grieksche, Spaansche en Palestijnsche schandvlekken op de kaart der van tyrannie bevrijde wereld zouden worden uitgewischt en de departementen van reactionnaire sabotage gezuiverd, maar Laski was „alleen maar” partij-voorzitter en geen verantwoordelijk Minister der Britsche Kroon die zich veroorloven kan zijn „oude plunje” met den geborduurden rok te verwisselen; hij is, als wij, slechts toeschouwer — zij het op de eerste rij stalles — en geen medespeler. En wij mogen dan al vervuld zijn van bewondering voor wat Labour aan sociale gerechtigheid in het eigen land tot stand brengt, wij kunnen onze teleurstelling niet onder stoelen en banken steken. Wij Joden, voor wie het om een „tua res agitur” gaat, worden ook gerekend slechts toeschouwers te zijn — op het schellinkje der wereldgeschiedenis de eeuwen door — en onze bitterheid zal wel verklaard moeten worden uit het feit dat onze kleine tegenspoeden van de laatste jaren ons wat overgevoelig hebben gemaakt! En ons in den waan

¹⁾ Een illuster Britsch idee heeft geprobeerd Amerika de millioenen te laten fourneeren voor de „cultureele opheffing” der Palestijnsche fellahin; millioenen die de Effendi's ruimschoots verdiend hebben aan de kwansel in olieconcessies! Het geld voor den opbouw van het Joodsche Palestina echter is opgebracht door de Joden — arm en rijk — zelf. De nuchtere Amerikanen zijn er niet ingetrapt... ²⁾ Een tanen, dat wel heel duidelijk geïllustreerd werd door de opduikende plannen om de militaire steunpunten in de Middle East van Egypte en Palestina te verplaatsen naar Kenya en Tanagerika

hebben gebracht dat wij, in deze tragedie, óók op het tooneel een woordje mee te spreken hebben...

Om van de wrange scherts af te stappen: wat misschien het meest verbazing mag wekken is, dat een progressief gouvernement als het Britsche, en al wat verder progressief denkt in de wereld, zoo weinig besef toont voor het eminente belang dat de suggestie, voor den maatschappelijken vooruitgang welke voor een sociaal-primitief gebied als het nabije Oosten zou uitgaan van een uitstralingscentrum als de Joodsche gemeenschap in Palestina. En niet alleen stoffelijk, ook geestelijk zou deze uitstraling den thans ver beneden menschaardig peil levende bevolkingen, ver-reikende horizonten doen ontdekken. Doch dit weerhoudt zelfs Vadertje Stalin, den opper-protector van de geknechte proletariërs aller landen, niet om te knipoogen naar de knevelende en bloedzuigende Effendi's gelijk hij het naar den fascistischen heer Peron in Argentinië doet. Vadertje Stalin ruikt petroleum in de Middle East en de Arabische landen liggen geschaard langs de Middellandsche Zee, den zeilsteen van zijn Tsarendroom. De politiek is nu eenmaal sinds overoude tijden rijk aan paradoxen, die amusant zouden zijn als ze niet zoo gruwelijk waren. Maar de verzetslieden van een zuivere en rechtvaardige zaak heeten onder de elkaar domweg napratende dagbladschrijvers en radio-omroepers „terroristen”. Het kuische vocabulaire van wijlen den heer Joseph Goebbels heeft zijn schepper overleefd... Doch als er dan, in den huidige honger naar cliché, behoefte bestaat aan een gemakkelijk in het gehoor liggende benaming, zou dat de eervolle en heroïeke klank van partisanen hier niet eerder verdiend zijn? Waarmede wérkelijk terreur allerminst verdedigd wordt. Maar deze is het werk van kleine extreme groepen, die de Zionistische beweging en haar leiding, noch de overgroote meerderheid der Palestijnsche Joden, niet met hun verantwoordelijkheidsbesef dekken.

Een ander punt dat nauw samenhangt met het voorafgaande, is de bewering dat de Arabische bevolking op den duur overvleugeld zal worden en zelfs verdrongen door de Joodsche. In de eerste plaats zij vastgesteld dat zelfs de meest extreme Zionist het niet in zijn hoofd haalt de Arabische bevolking op welke wijze dan ook uit het land te drijven. Hun is een status toegedacht „als de Franschen in Canada”. Die dit niet gelooven wil moet maar eens de aardige beschrijving van de verhouding tusschen Joden en Arabieren lezen in Herzls „Alt-Neuland”, deze veel-te-veel in het vergeetboek geraakte utopie, die toch nog altijd zooveel reëls bevat. Het samenwonen met Joden in een Joodsch land zal een Arabische minderheid stoffelijk en cultureel geen windeieren leggen; daar hebben we het al uitvoerig genoeg over gehad. En wat de behandeling van zulk een minderheid betreft: we hebben

zoo goed geleerd hoe dat niet moet, dat we waarschijnlijk de eersten in de wereldgeschiedenis zullen zijn die dat nu eens eindelijk behoorlijk opknappen. Wij hebben een adelsbrief waaraan wij de richtsnoeren zullen ontleenen: de eeuwenheugende en eeuwen-overlevende magna charta der gerechtigheid die Thora heet. „Den vreemdeling zult gij niet verdrukken noch hem kwellen.”; „Gij zult den vreemdeling liefhebben als u-zelf...” Heusch, de wereld kan dit het volk van het Boek toevertrouwen; wij zullen haar eereschuld tot de laatste penning betalen.

Maar om tot de actueele werkelijkheid terug te keeren na deze omdoling in de imponderabilia van Israëls geestelijken schat: ook dit gansche verhaal van verdringing van de Arabische bevolking is pure — of zeggen we liever zeer impure — demagogie. Nog afgezien van het feit dat zij, zoo nodig, in de aangrenzende Arabische landen onuitputtelijke levensruimte kan vinden voor haar bevolkingsaanwas, er is ook eindeloos ruimte in het Palestijnsche gebied. Niet voor de aartsvaderlijke agronomie van den Arabier, maar wel voor de moderne methoden van de Joodsche jisjoew. Die maakt verwilderde vlakten tot bloeiend, vruchtbaar land: de Emek Jisreël in het Noorden is er het bewijs van dat vriend en vijand eerbied afdwingt. Maar in het Zuiden ligt de Negew, de onbegrensde havelooze wildernis, die Engeland als strategische basis op het oog had, maar die Joodsche vlijt en scheppende vaardigheid beloven om te tooveren in even bloeiende en vruchtbare aarde als onze beste sappige Hollandsche bouw- en weidegrond. Hier, achter de bergen der duisternis die de bewoonde wereld scheiden van het grauwe niets — „een land van dorheid en schaduw des doods, een land waar geen mensch doortrekt en waar geen mensch woont” — heeft Joodsche kunde en verbeeldingskracht, Joodsch doorzettingsvermogen en de tanden op elkaar klemmende arbeidslust op zich genomen, door een vernuftig drainageeringssysteem bewoonbaren en rijken bodem te scheppen voor ongetelde honderdduizenden. Maar in Palestina is geen ruimte, en wordt de Arabier weggedrongen — de Arabier die zoo tot mensch zal worden gemaakt! — zeggen de pan-Arabische propagandisten die beducht zijn voor hun duiten en hun macht en Engeland stamelt het geschrokken na en stuurt zijn oorlogsschepen en soldaten langs de Palestijnsche kusten om een nieuwgeschapen volk de thuisvaart te beletten.

En rondom deze dingen ranken de woekerplanten van internationale kuiperij en hebzucht, van prestige en petroleum en sleutelposities, en op den rug van een geschonden en armzalig volk dobbelen de grooten der aarde om gewin en macht en machtsbehoud. Dáár is het waar het Palestina-vraagstuk in den knoop zit; dat wij het, zonder deze complicaties, met de Arabische

bevolking klaarspelen, staat als een paal boven water. Het kerksche en Bijbelvaste Engeland, welks koning den titel voert van „Verdediger des Geloofs”, mag voor zich zelf uitmaken of het niet genoeg rechtstitel is dat het land Kenaän door God bij eede aan Israël als erfdeel beloofd is, het moet voor zich zelf weten of, door zijn trouwbreuk en zijn eigenbaat, dit beloofde land in de geschiedenis wellicht heeten zal: het land van Brittanje's geschonden belofte.

Wij gaan onzen weg in onzen harden wil tot zelfbehoud, in het rustig besef van het goede recht onzer zaak en van haar zuiverheid. Wij zijn niet op verovering uit; wij willen slechts leven. En wij weten, dat, naarmate onze armoede mindert, wij anderen rijker zullen maken instêe van hun iets te ontnemen. Wij gaan verder in het vast geloof dat, ondanks alles, de dag komen zal dat men van het Joodsche Palestina zal zeggen, met het oude woord:

„Stel dit te boek voor het verste geslacht
en nieuwgeschapen volk zal loven God,
want Hij heeft neergezien uit Zijn hoog heiligdom,
de Heer, van den hemel sloeg Hij de aarde gade,
om te vernemen der gekluisterden klacht,
te ontboeien de kindren des doods,
dat in Tsion den Naam van den Heer men verkondig',
Zijn lof in Jeruzalem.”

NASCHRIFT.

Het was in het vroege voorjaar dat het bovenstaande werd geschreven, en ofschoon allengs met verschillende actualiteiten aangevuld, werd het ter perse gelegd vóór de spanningen in het Heilige Land zich ontladen in de huidige crisis. De lezer zal dit reeds hebben opgemerkt.

De schrijver is nochtans van meening dat zijn beschouwingen over het Palestijnsche vraagstuk daarom niet waardeloos zijn geworden, waar daarin de omstandigheden en oorzakelikheden zijn geschetst die onvermijdelijk tot een crisis moesten voeren of... tot een capitulatie van den Joodschen levenswil. En evenmin was die crisis te verhoeden geweest door het achterwege blijven van het daadwerkelijk verzet der Joodsche gemeenschap in Palestina of zelfs van de — zekere Engelsche kringen niet onwelkome, — daden van terreur welke allerm minst de instemming hebben van den nuchter en humaan den-

kenden Jood in en buiten Palestina. Deze terreur was op zijn hoogst een casus belli; het op de spits gedreven conflict is de onafwendbare consequentie geweest van vijf en twintig jaren Britsch Palestina-beleid.

Wij zullen ons hier niet opnieuw in een critiek op de houding der Britsche autoriteiten begeven: ze vormt de kroon der schande op een kwart eeuw van zwakheid en perfiditeit.

Aan voorspellingen wagen wij ons niet. Er wordt gedelibereerd en gedokterd; de lijm- en kram-machine draait op vol toerental. Zonder kans op succes evenwel tegenover de stugge vastbeslotenheid aan de andere zijde om van goddelijk en menschelijk recht en een eeuwenheugend ideaal niet af te zien.

Op het moment dat dit geschreven wordt is het: wait and see. Maar één ding is boven alle onzekerheid verheven: dat het slotwoord is aan het Recht en aan den onwrikbaren wil — het geloof waaruit wij levend zijn gebleven en leven zullen. „Zoo gij slechts kloekmoedig zijt en onvervaard”. Rak chazak weë mats....

UITGELEIDE

Terwijl ik tot u spreek over de „Vlammende Jeugd” en de ouderen in haar gevolg, die de dragers zijn van de eer en den trots van ons volk, de dragers zijner waardigheid in eigen oogen en in de oogen der wereld en het pand van zijn onvernietigbaarheid, gaan mijn gedachten uit naar die andere groepen van Joden, wier slagschaduw telkens viel over de regels van dit kleine geschrift: zij, die hun heil zoeken in de vlucht, op hope van veiligheid voor zichzelf en hun nageslacht.

Men mag niemand hard vallen wiens kracht niet toereikt voor het dragen van een last die hem te zwaar valt en een vleugje heldendom heeft men of heeft men niet. Maar men kan dezulken wel een vraag voorleggen. En die vraag is in dit geval deze: beseft ge niet dat een zelfvernietiging van het Jodendom nú, een massale vlucht út het Jodendom, beteekent dat de oogmerken van het beestachtig geweld bereikt worden, dat dit overwinnaar blijft, zijn nederlaag en vernietiging ten spijt. En dat gij zijn hulp troep zijt bij zijn posthume triomf? Want wat gij beoogt is: de voleindiging van wat Hitler en zijn beulstrawanten zijn begonnen, maar wat hun niet gelukte omdat hun arm niet ver genoeg heeft gereikt. Snijdt hun duivelsche spotlach, die door de wereldgeschiedenis zal schateren, u niet door de Joodsche ziel?

En een tweede vraag: Is dit uw trouw en uw eerbetoon aan de millioenen der gevallen, gij, die slechts door een gelukkigen worp van het lot en door geen enkele verdienste, aan het verderf ontkomen zijt? Is dit uw trouw en uw eerbetoon aan de hecatomben der Joodsche martelaren aller eeuwen, die niet blindelings zijn afgemaakt, maar die de keuze hadden tusschen ondergang en veiligheid, — veiligheid zoo zij slechts verloochenen wilden, maar wier trouw den ondergang koos met de belijdenis van Gods onvernietigbare waarheid als laatsten ademtocht? En in hún ondergang is Israël levend gebleven, heeft het mét zijn eeuwige waarheid, keizerrijken en koninkrijken overleefd die thans onder het stof der geschiedenis bedolven liggen. Gij ontbloot het hoofd bij de graven van de gevallen uit het verzet, — een valsche groet zoo ge aan het bloed van uw broeders en

zusters voorbijgaat in de haast van uw wilde vlucht. Vraagt hen, aan wier gunstig oordeel gij zoozeer hecht en op wier bijval gij zoo verslingerd zijt, of dit „uw wijsheid en uw verstand is in de oogen der volken?” Ik moge u toewenschen dat aan U het woord van den Prediker bewaarheid worde: dat God het weggedrevene zoekt. Tot ùw eer.

Want Israël zal leven zonder u. Het heeft Hitler en Goebbels en Julius Streicher overleefd, zoals het Sanherib en Nebukadnezar overleefd heeft en Haman en Tinnius Rufus en Koning Reccared en de kruisvaarders van 1096 en de helden van de affaire-Dreyfus; al de bloeddronken geweldenaars die voren geploegd hebben op zijn rug. En het staart hun schimmen na met den verheerlijkten glimlach van wie zich eeuwig weet. „Want niet één alleen is tegen ons opgestaan om ons uit te roeien, maar in elk geslacht zijn er opgestaan om ons te verdelgen...” Misschien is er iemand onder u in wie de woorden weemoedig nazingen uit de Paaschavondviering zijner Joodsche jeugd.

Israël zal leven. Wellicht zal het een „gevaarlijk leven” zijn — vivere periculosamente — men kan ook van zijn vijanden leeren! Máár leven. De fakkel die in onze handen gegeven is, zullen wij dragen door den tijd, zooals wij gedragen zijn door de eeuwen, en als hij aan onze falende handen ontvalt, zal er altijd een nieuwgeschapen volk, een 'am niwra, een „vlammende jeugd” gereed staan om hem over te nemen. Het Volk Israël lééft! Dát is het antwoord der Joodsche historie — en van de wereldgeschiedenis — aan Hitler en aan u. 'Am Jisraël Chaj!

In het stille, grijze licht van den laten, al lente-achtigen middag droomen de gedachten naar de „Vlammende Jeugd”, naar Rachels kinderen die binnen hun landpalen terugkeeren. En uit de diepten eener genegenheid die de oogen warm maakt van tranen, stijgt het oude profetenwoord: „En al uw kinderen door den Heer geleerd, en groot zal de vrede uwer kinderen zijn”. Mèt zijn interpretatie eener fijnzinnige Rabbijnsche fantaisie: „Al tikré bñajich ela bñajich”: „lees niet: uw kinderen, maar uw bouwers”, wat, naar het verband geoordeeld, wellicht reeds in het oorspronkelijke heeft gestaan. Onze jeugd, onze kinderen — onze bouwers! En dát woord maakt een ander visioen van den Ziener van Israëls vertroosting wakker: „Door u worden herbouwd puinhoopen eeuwen-oud, fundamenten van geslachten her, richt gij weer op; men zal u noemen: muurder der bressen, die paden herstelt om aan te wonen”.

Gods zegen zij met u en op het werk uwer handen. Amen.

Van dezen zelfden schrijver zijn verschenen:

DAGEN VAN INKEER

Een keuze van Middeleeuwsche Hebreeuwsche poëzie uit de liturgie der Hoogtijden, in Nederlandsche verzen vertaald, met inleiding en toelichtingen.

HET HOOGLIED

Opnieuw, naar de versmaat van het oorspronkelijke, uit den grondtekst in het Nederlandsch overgebracht, met inleiding en toelichtingen.

HET BOEK RUTH

Opnieuw uit den grondtekst in het Nederlandsch overgebracht, met inleiding en toelichtingen.

